

FOREWARD

We are, indeed, very thankful that at long last, we are able now, through the grace of the Holy Mother, the first volume of our humble Series on the sublime life and teachings of Swami Vivekananda. The Series consists of two Sanskrit Dramas, called "Bharata-Vivekam" (1881-1393 A. D.) and "Visva-Vivekam" (1893 1902 A.D.), composed by my humble self, as my humble 'Arghya' or offering at the holy feet of Swamiji on the occasion of his supremely auspicious Birth Centenary.

The Dramas have been completed long ago ; but due to printing difficulties, could not be brought out before. The "Bharata-Vivekam" has also been staged a number of times by Praeyavani Sanskrit Pali Dramatic Troupe, as follows :—

1) Under the auspices of Visvarupa Theatre, a leading Dramatic Concern of India on 2-11-62, A large number of Monks of Ramkrishna Mission, Belur Math, and Nuns of Sarada Math, Dakshineswar, graced the function (on the occasion of Swami Vivekananda Birth Centenary).

2) Under the auspices of All India Bengali Literary Conference at Gorakhpur, on the occasion of its 24th and Swami Vivekananda Session, on 28 12 62.

3) Under the auspices of the Trustees of Mahajati Sadan, with Sri P. C. Sen, Chief Minister, Govt. of West-Bengal, as President. On the occasion of the Birth Centenary of Swami Vivekananda on 17-1-63.

4) Under the auspices of Ramkrishna Vedanta Math of Swami Prajnananda on the occasion of Birth Centenary of Swami Vivekananda, on 19-1-63.

5) Under the auspices of Vivekananda Society, Shyam Square, Calcutta. On the same occasion on 26-1-63.

6) Under the auspices of Ramkrishna Vivekananda Ashram, village Pairadanga, Nadia, W. Bengal, of Swami Sevananda Puri on 9 2 63.

7) Under the auspices of Ramkrishna Ashram, Nimipith, 24 Parganas, W. Bengal, of Swami Buddhanda on 25 2-63.

8) Under the auspices of Baranagar, Ramkrishna Sevashram of Swami Satyananda on 25-2-63.

9) Under the auspices of Saraswati Bihar of Raghu Vir and Ramavana Vidyapith of Sri J. Dalmia, at Constitution Hall, New Delhi on 13-4-63.

(To be Staged as fixed)

10) Under the auspices of the Maharashtra State Swami Vivekananda Birth day centenary Committee at Sundar bhai Hall Bombay on 26-10-63

11) Under the auspices of Sri Aurobindo Ashram Pondichery on 30-10-63

12 Under the auspices of Swami Vivekananda Centenary Committee at Barrackpore on 18th Oct '63

13 Under the auspices of Burnpur Bharati Bhawan on the 24th November, 1963

14 Under the auspices of Purulia Swami Vivekananda Centenary Committee, on the 25th November, 1963

Through the grace of the Holy Mother, thousands attended our functions on every occasion and highly appreciated the same very graciously

We are very grateful to Srimat Swami Sambuddhananda to whom the whole country, nay, the whole world is immensely grateful for his untiring efforts for making the world wide Swami's Birth Centenary functions a great success

We humbly pray to Swami Vivekananda to accept this as our very small token of reverence and devotion. We also pray to all to forgive us for all our faults and failings generously

PRANAM

PRACHIYAVANI

(Inst of Oriental Learning)

3 Federation St, Cal 9

Dated, the 20th Oct 1963

'Jatindra Bimal'

BLESSINGS

I am very glad that Dr Jatindra Bimal Chaudhuri, the well known Sanskrit Scholar, Dramatist and Poet, has brought out this beautiful Volume on Srimat Swami Vivekananda, on the occasion of his Holy Birth Centenary. Swamiji, as is well known, was a great protagonist of Sanskrit Learning Culture and Civilization, and so it is very fit and proper that a Sanskrit Drama on his sublime life is being published for the first time.

The Drama deals with some main incidents of Swamiji's life from his first meeting with Sri Ramkrishna Paramahansa Deva to his leaving for the Parliament of Religions in Chicago (1881 A.D.—1893 A.D.). What strikes us most here is the intense spirit of reverence and devotion manifest in every line of the work. This has, indeed, made the work a Puja an Arghya at the holy feet of Swamiji.

The language is very sweet and simple yet poetic and dignified. The beauty of the work has been much enhanced by the inclusion of a large number of sweet verses and songs in different metres and tunes.

It is indeed very difficult to compose a biographical drama. For the drama must be a true History, but be not dry. Again it must be a real work of Art and Poetry, yet free from exaggerations. So it goes to the great credit of Dr Jatindra Bimal that he has been able to combine Fact with Poetry in a manner at once scientific and sweet.

This excellent volume should be in the hands of all and on the shelves of all Libraries in India and outside.

We eagerly wait for the Companion Volume on Swamiji called *Visva Vivekam* dealing with the rest of his sublime life upto May, 1902.

Our Blessings to Jatindra Bimal for his noble efforts to popularise Swamiji's sublime teachings amongst all through the medium of a language which is still to-day the most revered most loved and most universal language of India.

SWAMI SAMBUDDHANANDA

General Secretary,

Vivekananda Centenary Committee (Central)

and President, Ramkrishna Mission

Ashram Bombay

Belur Math

Howrah.

20 10 63

SUMMARY OF BHARATA-VIVEKAM ACT BY ACT PRASTAVANA (Prologue)

Nandi-singer, Sutradhar (Stage Manager), Nati (Main Actress)

The Sutradhara and the Nati discourse about the theme of the Drama to be staged. The Sutradhara explains to the Nati the great glory and supreme excellence of the holy life of Swami Vivekananda. Ordinarily it is found, he points out that one lamp lights up another, but it is very rarely that a whole series of lamps is lit up by a single one. But from Sri Ramkrishna to Swami Vivekananda from Swami Vivekananda to Sister Nivedita, from Sister Nivedita to posterity,—what a glorious series of lamps lit up beautifully from a single, sublime lamp Sri Ramkrishna.

SCENE I

Place—House of Surendranath Mitra Simulia, Calcutta 1881

Time—Night, 7 p m

Surendranath, Sri Ramkrishna, Narendranath

First meeting between Sri Ramkrishna and the young singer Narendranath at the house of Surendranath Mitra Calcutta.—a supremely auspicious moment for the whole world. At the very first sight Sri Ramkrishna joyfully knows Narendranath to be the fittest message-bearer. At the very first sight, Narendranath feels, inevitably attracted towards Sri Ramkrishna—but fails to know him as he really is—an Avatara or Incarnation of God Himself.

SCENE 2

Surendranath, Narendra, Friends

Place Dakshineswar Temple Time Forenoon,

Narendranath is much attracted by Ramkrishna Paramahansa and consequently he accompanies one day Surendranath Mitra and his friends and comes to the Holy Temple of Dakshineswar. The discourses of Sri Ramkrishna Paramahansa attract him ever so more.

Paramahansadeve praises Narendranath before Kesava-chandra and others. Narendranath vehemently protests and therefore, Paramahansa, a bit agitated, verifies the truth of his statements, as he used to do, by praying to the Goddess Kali. He again re-confirmed that whatever he said was absolutely right and Narendranath was simply incomperable among men.

SCENE 3

Place Holy Temple of Dakshineswar

Time Morning

Ramkrishna Paramahansadeva and Sri Narendranath. Narendranath was feeling much dejected and worried, because nobody could affirm on personal knowledge that God was visible. He approached in this connect on Maharsi Devendranath as well, but was disappointed. But the straight, sincere reply of Sri Paramahansa to his query if God were visible, at once removed all doubts of Narendranath. Paramahansa told him outright that God was not only visible, but could be seen more conspicuously and from a nearer angle than he visited Narendranath (*Sarvada drisyate purnam tvattopi spastato hi sah, p 21*). From this day Narendranath completely surrendered himself to the divine will of his Lord Paramahansadeva.

SCENE 4

Place Sri Ramkrishna's room at Dakshineswar
Bhavatarini Temple.

Time—Morning

Sri Ramkrishna, Narendranath

An intimate conversation between Sri Ramkrishna and Narendranath. After years of testing Narendranath, finally, accepts Sri Ramkrishna as his Guru unreservedly. But moved at his poverty and domestic troubles, kind hearted Sri Ramkrishna advises him to go to Mother Bhavatarini, and ask worldly wealth from Her. Accordingly, Narendranath approaches the Mother three times but

comes back three times without asking for any such thing

SCENE 5

A Farce (Viskambhaka)

Place—A Village road at Dakshineswar Time—Morning

A match-maker, a barber, a Gardener

These three jokingly discuss amongst themselves the proposal of marriage of Narendranath

The Scene Changes

Place—Room of Ramkrishna at Dakshineswar Kali Temple

Time—1885 11th March,

Sri Ramkrishna, Narendra, Girisa Harihara, Balarama, Master Mahasaya,

Sri Ramkrishna Paramahansadeva (1885 A D) wants Narendra and Girish to discuss about the Incarnation of God Sri Paramahansa thus imparts his instructions to his beloved disciples He tells Brahma and Kali are one and the same and during the training period in particular, his devotees must be very watchful and particularly careful

SCENE 6

Place—Garden House at Kastpore, Calcutta 1886

Time—Evening

Sri Ramkrishna, Doctor Sarkar, Sri Saradamani, Narendranath

Just before leaving his mortal coils Sri Ramkrishna enjoins Sri Saradamani to carry on his work ; and, at long last, reveals himself to Narendranath as an Avatara

SCENE 7

Place—Ghusuri Village, West Bengal

Time—Morning.

Sri Saradamani, Golapamba, a village girl, Swamiji

Before going on a pilgrimage to all over India, Swamiji comes to Ghusuri-Village to ask Mother's permission "I will not return, till Sri Ramkrishna's wishes are

fulfilled"—with this firm resolution in mind, and blessings of the Holy Mother he starts on a tour of the whole of India, to get acquainted with her soul directly.

SCENE 8

Place . Palace of Maharaja of Alwar

Time : Morning, February, 1891.

Maharaja of Alwar, Dewan, Swamiji.

During his pilgrimage tour, Swamiji arrives at Alwar palace and meets the Maharaja there. Maharaja expresses himself against Idol-Worship, on the ground that idols are mere clay-dolls

At once, Swamiji asks the Dewan or Prime Minister to spit on a photograph of the Maharaja. Naturally, the Dewan refuses to do so. Then Swamiji explains the great truth, thus — the photo is not the living man; yet, as it stands as the symbol of a man, naturally we refuse to spit on it. In exactly the same manner, the Image is the symbol of God Himself.

SCENE 9

Place . Limbadi, Guzrat. Time : Night.

Head of the Limbadi Group of so-called ascetics, his associate, a boy, Swamiji.

During his wanderings, Swamiji comes across a group of false Sadhus at Limbadi, Guzrat. They threat to kill Swamiji, unless he agrees to sacrifice his Brahmacharya. But through the help of a boy, Swamiji is ultimately rescued by the Police sent by the Maharaja of Limbadi.

SCENE 10

Place : Vivekananda Rock near Rameswara

Kanyakumari Temple.

Time : Forenoon

Swamiji

Vivekananda as Parivrajaka roamed about the length and breadth of India and witnessed her real condition with his own eyes. He was determined to remove the unearthly

poverty of India along with her Religious upliftment and all round development. At that time it flashed upon his mind that he must ask for material help from the West

SCENE 11

Place House of Manmatha Nath Bhattachaya Madras
Time Forenoon

Swamiji Devotees Servant

Swami Vivekananda was anxiously watching for reply from the holy mother Sri Saradamani Devi to his letter. He saw a dream from which he concluded that his Guru Sri Paramhansa permitted him to go to the West for fulfilling his mission the spread of Indian cultural heritage throughout the world. But Swamiji was determined not to move an inch in that direction without the permission of the Holy Mother. This he got and he at once made up his mind to go to the West.

SCENE 12

Place Palace of the Maharaja of Khetri

Time Evening 1893

Maharaja of Khetri other kings court dancer Swamiji

Reception of Swamiji at the palace of Khetri Maharaja

Overjoyed at the birth of a son after a long time through Swamiji's grace the Maharaja of Khetri invites Swamiji to his palace to express his gratefulness to him. He desires very much to entertain Swamiji by the exhilarating songs of his celebrated Court dancer. But being a Sannyasin Swamiji at first refuses to attend. Later on however he is pleased with the intensely devotional songs of the Court dancer and blesses her.

The Maharaja makes all arrangements for Swamiji's proposed journey to Chicago to attend the All World Parliament of Religion. He requests Swamiji to assume the name of Vivekananda which Swamiji graciously agrees to do.

भारत-विदेकस्य अकारादि-वर्णक्रमेण श्लोकसूची

	पृ०	श्लोः		पृः	श्लोः
'अ'			'उ'		
अगौरवं दूर	८०	२३२	उत्तले तोयधे.	६६	१६७
अद्भुतसम्मिता	४६	१३४	'ऊ'		
अनल्प मन्दिर	६०	१७१	ऊर्मिमाला	३६	११५
अदूरे प्रवहति	४०	१२१	'ए'		
अनन्त करुणासिन्धु	४६	१३३	एकतो जाह्नवी	७०	२०४
अनुरागखरोदीप्तं	५	१२	एकपार्श्वे दृलाया	६६	२०१
अत्रवसनद्वारा	६१	१७८	एकोऽपि वृष्टः	२	५
अमृतं महितं	४१	१२५	एतदीश्वरविश्वासि	१२	३३
अवतार वरा	४८	१४०	एष मे परिवारस्य	६३	१८१
अशान्तसागरः	६१	१७३	'क'		
अहं श्रीढनकं	६६	१६६	कण्टकितकानने	६५	१८५
अहर्निशमहं	३५	१०६	कण्टकैः कण्टक	२६	७३
'आ'			कन्या कुमारीति	६०	१७७
आत्मानमार्पयमहं	३८	११०	करगतो घृचमस्मि	५४	१५५
आध्यात्मिकादि	४३	१२६	करिण वप्रासि	१०	२५
आलेख्यमेतत्	५०	१४५	करुणा-करुणागार	४८	१४१
आविर्भूतोऽस्ति देवः	१२	३२	कलम्बिकाशाकनिम्बानि	५३	१५४
आराधते कोटि	७३	२११	कृत्वापि तातः	६३	१८२
आराय काल	५६	१६२	कृपामयि वसुधा	७१	२०६
'इ'			कोटि-कोटि-विश्व	७६	२२०
इच्छाजातं तव	६	२४	कोटिगुणमणि	५८	१६६
इष्टदेवनाम	३६	११७	कोटिशो वन्दे	७७	२२२

	पृ	श्लो		पृ	श्लो
कोटिसूर्यसमुद्गीत	४८	१४३	‘त’		
क्रोडलोलामिमालाया	६१	१७५	तनाप्येष विशेषण	२	४
क्लिष्ट सम्प्रति	४१	१२३	तयेशमाप्तु विहिते	३३	१०१
क्वासि त्व स्वामिन्	६२	१७६	तदा सुतोऽनाय इति	३७	१०८
क्षुद्रा मे तरणी	६१	१७७	तप पुञ्जतमुद्भूत	७७	२२४
क्षुर करे शणित	२८	७१	तबोन्मादकारागारे	२७	६६
क्षेत्रे क्षेत्रे श्यामला	६६	१८७	तलस्य तलमारयात्	६	१५
‘ग’			तस्याशिपा तनय	७४	२१३
गच्छ बत्स पितृस्थान	१६	५०	ताप पाप दु खदैर्न्ये	८	२०
गुरुवयस्य माहात्म्य	६	१७	तावद् भोजनमन्दिरे	३३	१००
गुरोराशीर्बन्ध काम्य	६६	१६६	तोरे कापि भाति	३६	११६
गृहशतशत-	४	६	बुद्धिनिर्धूल	६८	१६३
गैरिकवसन धृत्वा	४७	१३६	जातारौ भुवनस्य	३०	७५
ग्रहा छप्रमहा सर्वे	४३	१२८	त्रेतायामवतारो यो	३८	१११
ग्रामोऽस्मदीयो	४१	१२४	त्व निभुवननाथ	२१	५४
‘घ’			त्व हि सन्ध्या त्व	२३	५६
घटकाय निवेद्याहो	२६	७४	त्वदत्तामधिगम्य	३६	११२
घटके घटनावृत्ति	३०	७७	त्वन्मन्त्रप्रतिसंस्कृतेन	३६	११३
घटना कठिना जाता	३०	७६	त्वमम्ब सध्या त्व हि	१८	४६
‘ज’			त्वमति जले तथैव	१८	४८
जननि मम त्व हि	१७	४७	त्वाद्गुं गुरुविपुल	२२, २४	५६, ६१
जननी सारदामणि	६७	१८६	‘द’		
जयति जयति यतिजन	४	८	दयस्व दास्या मयि	४०	१२२
जय प्रभो जय	६८	१६४	दारिद्र्यादिसमुद्भवेन	२४	६२
जानीहि मन कोऽपि	१७	४३	दास स्थापत्यबुद्ध्या	३४	१०३
जीवन-नदी मम	३६	११४	दिनत्रय चतुष्टय	१७	४५
ज्ञानादि-पञ्चगुणानि	७१	२०७	दिनेश-कोटि-प्रभयेव	७७	२२३

श्लोकसूची

१३

दीपाद्देदीप्यते दीपो	३	६	पुण्यविमण्डन	४५	१३२
दुःखैकमञ्जनप्राण	३४	१०२	पुण्यश्रीके भारत	७१	२०५
देवोऽभवन्मम यदा	७८	२२६	पूर्वं प्रसाद्य तपसा	७४	२१४
हेन्य-सागरमग्नस्य	२३	६०	पृष्ठे निवध्येष्टक	१४	३६
दोषे च गुणे भव	७५	२१७	प्रतिपदः कमलानि	६६	१८६
‘घ’			प्रमो न गणय	७५	२१५
घन्योऽहं चिरकल्पापो	२६	६७	प्रेमायमस्योऽस्तु	६८	१६२
घरणीसकलधर्म	७७	२२१	प्रेमा लोकज्ञं ह्ययलद्रि	६७	१६१
घरातलेऽस्मिन्	५१	१४८	‘म’		
धर्मस्तवैपनिजरूप	४२	१२६	मगवन्तं भवान् कश्चित्	२०	५१
धारिणि जननि	६५	१८४	मविप्यति दिनं मे किं	२१	५३
धृतमवानीनाम	३५	१०५	भागवतकृपाबल	२६	६६
‘न’			भारतश्री-विवेकाय	१	२
न भव देव मम	७५	२१६	भूपा गुरोः शतसहस्र	७८	२२७
नमः श्रीकृष्णचन्द्राय	४८	१३६	भूयोऽपि वच्मि यदहं	७७	२२५
नरेश तव मानसं	७६	२२८	भो वानन्दमपि माता	३५	१०४
न वासराणां न च वा	१०	२७	‘म’		
नहि सुद्रा प्रहीतव्या	६४	१८३	मयुरानगरे गृहे	४७	१३७
निरघांतुष्ठानं	६२	१८०	मयुरामरण-मोदन	५२	१५०
निशीघ्रिन्यामस्यां	५५	१५७	मधुर कोमलाकार	४८	१४२
नीरन्मरुद्धे भवने	५७	१६४	मनश्चल स्वीयनिवेतनम्	१४	३७
नैसर्गिकनिर्करं	१०	२६	मनश्चिन्तयात्मविकासनं	२५	६४
‘प’			मनो निमृत्तं पश्य	६	२१
पद्भ्यामटन् निखिल	६०	१७०	मनो मेऽहर्निशं पश्य	६	२३
परमरूपाखनि	५४	१५६	भम भव-नाविक	६१	१७६
पिकरते वसन्तस्थ	६६	२०३	मर्यादा शाश्वती	६१	१७४

	पृः	श्लोः		पृः	श्लोः
महानसौ विश्वतमः	७२	२०६	‘र’		
मां कुरु वदवादलं	२६	६८	रयोऽहं गुरुदेवस्य	६६	१६५
मातस्ते कृपया	५	११	राज्ञः कृतज्ञो भृशमस्मि	५८	१६८
माता ध्यानं तथा	६६	२००	रामकृष्णमताम्भोधि	१	१
माद्वरादेशे मति	६७	१६०	रास-सुशोभन-रस	५२	१५२
मातु मे सारदानयेः	५८	१६५	‘ल’		
मातृनाम मे संवलं	५८	१६७	लोभमोहादिकः पथि	१५	४०
मातृमणे त्वां नमामि	४५	१३१	‘व’		
मा भूत् सम्मानहानिः	७३	२१०	वञ्चयित्वा कामादिकं	३१	६८
मालयचामरोपेता	४०	१२०	वरिष्ठ-शिष्यः किल	७३	२१२
मादात्म्यमुत्सवस्याहो	७२	२०८	बहति समीरणः	२५	६५
सुदुः सौदामिनी	६	२२	विशयाणि विभेदमस्य	५१	१४७
मेलनरुणो मङ्गलः	१०	२८	विधाय कर्णोपरि	२८	७२
‘य’			विफला ते भवेदाशीर्न	५७	१६३
यत् सत्यमेतन्निखिले	८०	२३१	विषयपञ्चकं तथा	१४	३८
यथा हि शर्कराखण्डं	१३	३४	विस्तार्य फिल्लिकारावैः	५	१३
यदि पथि कोऽपि	१५	४२	विहाय कार्याणि	४६	१४४
यदुपसि तमुदेति	३८	१०६	वेद्युत्तमालिकास्तम्भः	३	७
यद् ब्रह्मवैयं स	५६	१६१	‘श’		
यन्त्रमङ्गं यन्त्रिणी त्वं	१०	२६	भ्रान्ति-ज्ञान्ति-भ्रान्ति	८	१६
यमुनाद्वयशोभि	७५	२१८	धीनन्दनकानन	११	३०
यस्याः कृते चिन्तनं	१७	४४	धीमन्तो ननु चिन्तयन्तु	५०	१४६
यान्नीकृतवान् भवान्	७६	२३०	धीराधारमथ	५२	१५१
युगे दुगे भारत	२	३	भूयते मङ्गला चित्तं	८	१८
योगादिनियया	३६	१०७	इवेताम्यरा वरारोहा	४०	११६

श्लोकसूची

१५

	श्लोः	श्लोः	श्लोः	श्लोः
‘स’		सा साम्प्रतं तिष्ठति	६६	१८८
सत्यं नारायणस्त्वं	१७	सुधा क्षरत् लोकै	३६	११८
सत्यं वच्मि नरेन्द्राय	२१	स्त्रियो देवाः स्त्रियः	५६	१५६
सत्यपथे कुर्व	१५	स्वप्रार्थं नु ग्रहीष्यामि	६६	१६८
सदाऽकारण-कृपा	४	स्वर्गे नून्मत्तमेता	२७	७०
सदा चञ्चला राधिका	१३	स्वीयप्रापप्रियम्	४७	१३८
समाशास्या देवैरपि	७६	स्वीयेच्छ्रया वाय	५५	१५८
सयत्नं कुर्व हृदये	३१			
सर्वनासि जले स्थने	२३	‘ह’		
सर्वमस्य मनोहारि	५	हास्यरेखा जनन्याश्च	६६	२०२
सा चेत् प्रसीदति	२४	हृदय कुटीरद्वारं	२१	५५
साधुसङ्गनाम्ना	१५	हृदये मौक्तिकी	६	१६
साधो क्षमासार	५६	हे मधुसूदन मुरली	५२	१४६
सार्यकं जन्म मे मातः	४३	हे मधुसूदन राधा	४६	१३५

॥ भारत-विदेकस्य छन्दसां सूची ॥

अनुष्टुप् — १, २, ४, ६, ७, १२-१८, ३३, ३४, ५०-५२, ६०, ६७,
७३, ७४, ७६, ७७, १११, ११६-२०, १२७-२८, १३६-४३,
१५६, १६३, १७१-७५, १८१, १८३, १६५-२०४, २०८,
२२४ ।

इन्द्रयज्ञा — १६, २०, १२४, १५३, १५८, १६१, १६६, १६१, २११ ।

उपजाति — ३, ५, २७, १०१, १०८, १४५, १५४, १६४, १६८, १७२,
१८२, २०६ ।

उपेन्द्रवज्रा — ७१, १४४, १४८ ।

इन्द्रवशा — ३६, १८८ ।

आषां — १६२ ।

द्रुतविलम्बित — १५५, १८६, १६३ ।

उपगीति — १६२ ।

मात्राच्छन्द — ३५, १२१, १२५ ।

गीतम् — ८-१०, २१-२६, २८-३१, ३७-४६, ५३-५५, ५७-५९,
६४-६६, ६८-७०, ६७, ६८, १०२, १०४-६, ११४-१८,
१३१-३२, १३३-३८, १४६-५२, १५६, १६५-६७,
१७६-७९, १८४-८५, १८६-९०, १९४, २०५-७,
२१५-२२ ।

शार्दूलविक्रीडितम् — ११, ६२, ७५, ६६-१००, १०७, ११२-१३, १२३,
१४६-४७, २३० ।

शिखरिणी — १५७, १८०, २२६ ।

स्रग्धरा — ३२, १०३, २१० ।

शालिनी — १८७ ।

वसन्ततिलकम् — ५६, ६१, ६३, ११०, १२६, १२६-३०, १७०-७१,
२१३-१४, २२५-२७ ।

यशस्यविलम् — ७२, १२२, २१२, २२३, २३१-३२ ।

मालिनी — १०६ ।

पृथ्वी — २२८ ।

भारत - चित्रकम्

ढङ्कटर- धीपतान्द्र-विमल-चतुर्थ-रीण-विरचितम् ।

रामकृष्ण - मत्ताम्भोधि-मयनाचक्ष-रूपिणे ।

सारदामणि-सौख्याय युगान्तप्वान्त-दारिणे ॥ १

भाग्य - श्रीविवेकाय पुण्यवाग - प्रसारिणे ।

इत्यर्थजयन्त्यादय दत्तमं नो नमो नमः ॥ २

(नान्यन्ते)

सूत्रधारः । जस्मिन् येषं स्वामि श्रील-श्रीविवेकानन्दस्य जन्मशत
वापिकोत्सवे समारोहिते, कलिकातास्य-मुप्रसिद्ध - नाट्यालय - “विश्वरूपा”
कनृपक्षीपैरादिष्टोऽस्मि—

जननी धीनारगमणि - पूर्वासीबाद - फलम्बरूपस्य देवराणी - ककुल-
भागदीय-कोटीकोटी-कल्याणमूर्ति जनभाषारण युगयुगान्त पुण्यार्जन फलरूपिणः
श्रीरामकृष्ण धर्म दर्शन प्रचार-जयद्विमोहनस्य स्वामि-श्रीविवेकानन्दस्य पवित्र-
जीवनचरितममलम्ब्य किञ्चनामिनत्र नाटकमस्याभिरमिनेतव्यमिति ।

तद् वयं कलिकातास्य - प्राण्यवापी-मदन्याः पश्चिम धग सर्वकारीय
मन्दिर - शिक्षा - धरिषद-यक्षेप ढङ्कटर- श्रीयतीन्द्रविमल - चतुर्थ-रीण-
विरचित मन्दिर नाटक “भारत-विवेक” प्रयोक्तृमुपज्ञा कर्तामहे ।

किन्तु कथं चिरायते मम नाट्यकर्मनिपुणा नटी ? अहो आनन्द सेत
एवायाति ।

देवि ! अपि सर्वं नेपथ्यकर्मादिकमप्रसितम् ?

नटी । भगवत्कृपया सर्वं नेपथ्यकर्म मुष्टु सम्पादितम् ।

सूत्रधार । भगवत्कृपयाऽथवा मा प्रति समादरहेतोरित्युच्यताम् ।

नटी । देव । तत् तममेव । यन्त्रिभगवत्तश्च यन्त्राणि प्रयोजनीयान्येव ।

तत्र मुख्ययन्त्रा भवानेव । पुनः का चार्ता समादरस्य ? भवता प्राणस्पन्दत
सममस्माकमपि, भवता स्फूर्तिः समाऽस्माकमपि, भवता सम्माननमस्माकमपि
तथा ।

सूत्रधार । अतएव तव कर्म त्वया मुष्टु अपूर्व निष्पाद्यते । प्रेम
हृदयवेत्त सर्वसत्तात्मकम् । स्थिरप्रमणा यत् क्रियते तेन जगज्जीयते । एतच्च
श्रीलश्रीविवेकानन्दस्य जीवनेऽपि प्रमाणीकृतम् । श्रीरामकृष्ण प्रति जननी-
सारदामणि प्रति च प्रगाढ-प्रमैव स्वामि-विवेकानन्द-जीवनस्य सर्वसार्थक्यानां
मूलकारणम् । भगवान् श्रीरामकृष्णस्तथाऽम्बिका श्रीसारदामणिर्ना
यथैच्छत् तथाऽकरात् श्रील स्वामीजि महाराज ।

नटी । युगे युगे भारतवर्षतोऽस्माद्

गता हि दूता दिशि दिश्यनेके ।

तैस्तत्र तत्र स्वमतप्रतिष्ठा

कृता विशेषाः प्रतिभानुरूपम् ॥ ३

तत्राप्येष विशेषेण विवेकानन्द-सहितः ।

महाप्राज्ञो महासाधुर्वर्तते मूर्धनि ध्रुवम् ॥ ४

सूत्रधार । अवश्यम्भावि चेत्तत् । यत एकता यथा श्रीरामकृष्ण,
अन्यतस्तथा माता सारदामणि । पित्रो श्रेष्ठ सन्तानाऽयम् । उभयो
राशीर्गलेन स विश्वविजयी बभूव ।

एकोऽपि तुष्टः प्रभुरामकृष्ण

का का न सिद्धिं मनुजाय दत्ते ।

मात्रा पुनः सारद्वयाऽपि तुष्ट्या
कृतप्रमादस्य किमस्ति वाच्यम् ॥ ५

नटी । पुनः न केवलमौदयपित्रांरेतादृशः पुनः । पुनः सोऽपि
निवेदिताप्रमुखानां शिष्याणां धरणीयतमो गुरुरिति । अहो ! आश्चर्य-
गुरुरम्भरा जगति ।

मूत्रधारः । देवि न केवलं तन्, अन्य महात्मनः सर्वमेव आश्चर्य-
जनकम् । केवलं प्रार्थयामहे—तत्र प्रतिमात्रलेन अस्माकं प्रयोग - कौशलं
मर्षा हृदयग्राहि भवतु । सर्वं विश्वं च नन्दतु । एष स्वामिमहोदनः
कठोरमकल्यः यज्ञहृष्टः प्रशान्ताचम्पतिमंढामाषकी देशप्रेमिकः सत्यं
धुननैकल एव । यम्य गौरवे निखिलं जगच्चिरममुज्ज्वलं भविष्यति ।

दीपादेदीप्यते दीपो नियमोऽयं सनातनः ।

दीपपरम्परान्ज्वाला नितरा विस्मयायहा ॥ ६

दृशना तगुनिक-पुग्लेष्ट-दीपाद्वया मूल—

वेगुनमालिकाम्भः पुरपोऽयं सनातनः ।

रामकृष्णामिधायुक्तो विवेकानन्द-मोदितः ॥ ७

(इति प्रस्तावना) ॥

प्रथम - दृश्यम् ।

[श्रीश्रीपरमहंसदेवेन सह श्रीमरेन्द्रस्य प्रथमः साक्षात्कारः ।

स्थान—कलिकाता—सिम्रुलियाञ्चले श्रीसुरेन्द्रनाथमित्रस्य गृह

समयः—रात्रेः सप्त घटिका (सीष्टाब्दः १८८१)

परमहंसदेवः, श्रीसुरेन्द्रनाथमित्रः भक्ताश्च]

परमहंसदेवः । मातः मातन्मुभ्य नमः ।

संगीतम्

जयति जयति यतिजनगति-जननी भवतारिणी ।

नियत-विहित-सुत-शत-हित-धन्य-मोक्ष-साधिनी ॥ ८

गृह - शतशत - विचरणरत-कोटि-दुःखहारिणी ।

समता-धन-स्मरणनयन-तृपित-शान्तिकारिणी ॥ ९

सदाऽकारणरूपाकारिणी ।

तनय-तनय-पुण्य-विनय-धन्यं मां कुरु जननि ॥ १०

मातः ! जगतः शतशत-केशा मम हृदयं विदारयन्ति । त्वं कृपया
साधनरात मां विभाषितयती । किन्तु कुत्र भगवत्प्रेमाधकाः ? उत्तर-
माधनित्यस्थाननालया हृदय मम निरन्तरं क्लिभाति ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्ये सर्वार्थसंगमाधिने सर्वभूतनिवेशिनि धरित्रीज्ञान-
हारिणि जगज्जननि ! कुत्र मम शिखरमोक्षमाधकाः यदर्थमहं नितरमेवेति ।

मातः ! गतिहीना नदी मदभूमौ नश्यति ; वारिहीना वरानानः

धरित्रीवक्षः शोषयति । एवमुत्तरसाधकहीना मम साधना कथं जीवेत् ?
भारतीयाभारतीयमर्बसाधना मयाऽभ्यस्ताः ।

मातस्ते कृपया मयाद्य विहिता या साधनस्योन्नतिः
धर्मश्चापि निरूपितः शिवतमो यः सर्वसाधारणः ।
तच्छ्रं यच्च तजानुभूतमियता कालेन घालेन ते
तन् मये किमु सम्प्रदायविरहाद्दुष्येत मत्तः परम् ॥ ११

सुरेन्द्रनाथमित्रः । (स्वगतम्)

यहा । मधुरेय सन्ध्या ।

अनुराग-परोदीर्घं दिवानिशासरोद्वयम् ।
मिलनरागसंफुल्लं श्लिष्यतीव परस्परम् ॥ १२
विलस्य किङ्किणरावैरानन्दमधुभाषितम् ।
रत्नायतं निमेषाय सिन्दूरैर्गगनाङ्गनम् ॥
विरहग्लानिमापन्नं क्रमाद्यात्यधिकान्तगम् ॥ १३

उहो तत्र पुनः गुरुदेवस्य अनिर्वचनीय-अहिमा । यौव एष तिष्ठति,
तन्म्यान क्षणाज्जायते देवमन्दिरमदृशम् । शरीरावस्थ निरन्तरं प्रसरति
एवातिमारा, धान्यातिर्गलति निरन्तरमग्राहिमुखनीधारेण सुषा, हास्येन
नि मरति अरुणकिरणराशिः ।

यहो ! सौभाग्यमन्माकम् । किमधिनम् —

सर्वमस्य मनोहारि सर्वं दिव्यसुरास्पदम् ।

विचित्रं सर्वमेवास्य योगसिद्धमहात्मनः ॥ १४

रामकृष्णः । जननि भजतारिणि । दपस्व जननि, मयि दपस्व ।
नितान्तत्वन्त्ररणे पुनः कीदृशस्तेऽयं व्यनहारः ? कृपामधुरे महामात ।
ममतामधुरं प्रेषय ममोत्तरसाधकम् । कोऽत्रास्ते ?

(सुरेन्द्रनाथमुद्दिश्य) सुरेन्द्रनाथ । भृशं बाह्यामि मातृकास्तुतिं
श्रोतुम् । कश्चन तद्वर्णगायकपरस्त्रव गृहमकारे पितृते वा ? तस्मै चेतो
ममोत्कण्ठते ।

सुरेन्द्रनाथ । देव । विद्यते मद्गृहसकाशे नरेन्द्रनामधेय कश्चन
दत्तवशोद्भवो युवक साम्प्रत विद्याजैनरत । ब्राह्मणन्दिरादिकञ्च
गन्त्रति । तद्वशे वयसि वर्तमानोऽपि वमौ सत्यमेव सङ्गीतनिपुण ।

श्रीरामकृष्ण । (नरेन्द्रनाम श्रुत्वा हर्षान्वित) किं नाम ? नरेन्द्र इति ।
सत्य सर्वनरश्रेष्ठ एवामाविति कथं मया प्रतिभाति । जयवाङ्कारं वा
स्निग्धत्वस्मिन् मम मनः । जगौ अपूर्वं वस्तु खलु मना यदनागतकारणं
सूचयति तदुपलक्ष्य प्रसीदति, स्थलपद्महासं हसति चानागतात्पादपकामनया ।
अथवा मनः सत्यं वा स्पर्शमणिरदृष्टशक्त्याऽवर्पति कठिनमपि
लोहखण्डम् ।

(जननीभवतारिणीमुद्दिश्य यद्वाञ्छति)

जननि । जल्पेन नरेन्द्रो वरणीयतमो मम मानमपुनः स्यात् । मातुः
कृपामपि । कदापि त्वं मृषा न निर्दिशसि । सत्वरं ब्रूहि, मातुः ।
एष नरेन्द्र एव मम श्रेष्ठ उत्तरमाश्रयः स्यात् ।

(सुरेन्द्रमुद्दिश्य) सुरेन्द्रनाथ । सुरेन्द्र । नरेन्द्रनामधारिणे तद्वशाय
संदेशं प्रेषय । तद्वशनायाहमावृता वर्तते ।

सुरेन्द्रनाथ । (विस्मयमापन्न) नैष नरेन्द्रा गुरुदेवपरिशतः ।
किन्तु कथं गुरुदेवो मम तन्मै भूयमुत्पठते ? अथवा गङ्गा एतु महीतां
चित्तगतिः ।

तलत्र तलमारयातं सप्रतला वसुन्धरा ।

सर्वत्र दृश्यते शेषो महात्मचरितं विना ॥ १५

हृदये मौक्तिकी माला दन्तेषु कौमुदीच्छटा ।

सरोजकोटिलावण्यं पादद्वन्द्वे विराजते ॥ १६

गुणैर्यस्य भाहात्म्यं महितममिनं ध्रुवः ।

भूमण्डले वर्णयेन् कोऽनन्तानन्तमुरैर्विना ॥ १७

तथा तथा वा भवन्तु । गुरोरादेशाच्चिरात् परिपालनीयः ।

(परमहंसमुद्दिश्य) देव ! अहं यामि । भवता स्नायमानः ।

अचिरेण प्रत्यागतिष्येऽहम् ।

रामकृष्ण । अहो ! तदपि एव शिक्षणीय , कीमलहृदयत्वात् सर्वमेव तस्य हृदि भवत्यद्वितम् , अथवा प्राक्तनमेव पर कारणम् । अहा काक्षाम्यह द्रष्टुं जटातूषधारिणं सर्वमारवाहिनं सुरधुनीक्लृप्तधारामालिनं शिवं विश्वस्य शङ्करं ममात्तरमाधरम् ।

अहो सुरेन्द्र पुनरावर्तते तेन सह ।

अहा ससाराश्रमस्थ एष सुरेन्द्रो मम परमन्नेहभाजनम् । सत्यं किल—
गृहस्थधर्मोऽपि अखिलपुरुषार्थमाधन इति । ससाराश्रमा गहां नाहंति वदन्ति ।

(सुरेन्द्रनाथो नरेन्द्रेण सह प्रत्यावृत्तः) ।

नरेन्द्रनाथ । (प्रविश्य) माधवे नमः ।

(श्रीरामकृष्णस्त निपुणं पश्यति । नरेन्द्रश्च किञ्चित् पयाकुला दृश्यते) ।

श्रीरामकृष्ण । (स्वगतः) । अहा एष एव स बालकः यद्यंमहं नन्दनं प्रापये । कीमलकुञ्चितं कश्यामसुमञ्जशिरस्काकर्णनिष्फारित-
नयनाऽयं दर्शनदानेनैव मामगुलनं नन्दयति । हृदयतटिनीं मम सगर्जनं धावतितरा सागरमङ्गमे मागरनलस्फीतिप्रभायात् यथा गङ्गातापधारा ।
नटनूरचन्दुलमित्रं भामते मम चित्तस्थलं यत्र मम स्मृतिगुल्मदलं चन्दुलं कम्पते मलयपवनम्पशान् पुलकाकुलं वेणुवनं यथा ।

नरेन्द्रनाथ । अहो ! कथमहं नात्मानं प्रशमयितुं नमयोऽस्मि । नाहं स्वीकरामि स्वीकरिष्यामि वा तथापि हृदयं मे सस्मारयतीत्येष एष हृदयानन्दनश्चन्द्रा यस्यानन्दरश्मौश्चकार इवाहं पित्रामि । अथप्येष एव महामन्दारद्रुमो यस्याङ्गाश्रयि चेतो मम काटिपुष्पैः जगत् करिष्यति सखुलतमम् ? अथप्येष नन्दनस्थ पारिजातद्रुमा यस्य महापल्लवरत्ननिषेकेण हृदयमक्षस्थलीं मम मन्त्रिष्यति लतागुल्मं पिटपदलमुशामितम् । किंवा एष प्रयातकलद्रुममन्त्रिमुपनम्य सत्रामानमिनाशाय ? काऽस्तौ महानुभावः काटिगूर्यममप्रमं अथच काटिचन्द्रमुशीतनो रानते धरातले ?

अथवा क्षणिक, क्षणिक एष मे चित्तविकारः ?

मानवशरीरे भागवतसत्ताराप नाह कदापि स्वीकरिष्यामि ।

धिङ् मम विद्या यदित्यमपप्रलापमिवाह कृतवान् । धिङ् माम् ।

श्रीरामकृष्ण । (स्वगतम्) अहा शान्त चित्तम् । जननि भवतारिणि ।

त्वं कदापि न मामपरितृष्टं जीवनपथे चालयसि ।

मन्ये निवारिता मम दीर्घपिपासा श्रेष्ठमक्तसन्तानवदनकमलनिरीक्षणेन ।

एष एव मम सवशुभङ्कर सदाशिव आकणविस्तृतनयने दीवर भुजयुग

निन्दितकरिकरयुगवरो व्यूढारस्क सदाशिव अनुनैव सुरेन्द्रेण सह समायात ।

आनन्दविह्वल किमहं करोमि ।

(आनन्देन नृत्यति)

श्रीनरेन्द्र । (स्वगतम्) कथमुन्मत्त इव नरीनृत्यमान एष जनो मम

हृदय पर्याकुलयति । अथवैष मम चित्तस्य भ्रमः ।

श्रूयत महता चित्तं जगत्प्रख्याणतत्परम् ।

दैन्यं दययतऽन्यस्मान् सिक्ताद् धारीय वासस ॥ १८

श्रान्तिष्ठान्तिभ्रान्तिसन्दोहनाशी

लोभं कञ्चिन् पादपं क्वापि मृग्य ।

यस्मिन् वद्धा शान्तिनीढान् विहङ्गा

लीना साय शेरत दैन्यहीना ॥ १९

ताप पाप दुरदैर्न्ये च हन्तु

मरु शक्तो ज्ञायत नेह दव ।

मर्वळे शळेदरेदापहारे

शक्तस्त्वक् सञ्जनो मानवानाम् ॥ २०

गलमेव महात्मा मम हृदय समाहरणशलाकयेव घट्टयति ।

सुरेन्द्र । भगवन् । व्यामाह इयं मम समुपजातो यदहमेन नरेन्द्र

पितृपरिचयादिभ्यो भवत्प्रकाश नोपस्थापितवान् ।

रामकृष्णः । नरेन्द्र ! एष मम जन्मजन्मान्तरपरिचितो जनः, कथं
तद्वत्परिचयापेक्षी मयेयम् ? यद्यथा नाहं स्या नरेन्द्रस्योद्वेगकारणम् ।
केवलं गानापातुरपिञ्जि ।

(नरेन्द्रमुद्दिश्य) नरेन्द्र ! त्वन्मुखान्मानृतानामृशं भोदुकामोऽस्मि ।
सङ्गीतेन मम हृदं चित्तं विनोदयन् ।

नरेन्द्रः । जननी मयि प्रसीदतु ।

(गायति)

मनो निमृगं पश्य श्यामाज्जननीम् ।

श्मशानवासिनीं नृमुण्डमालिनीं

हिमाचल-नन्दिनीं विदरपालिनीम् ॥ २१

मुह. सौदामिनी-विलासिनीं

नित्य-प्रितोतादृहामिनीं

पुण्य कोटि-प्रसादनीं शिवाकोटिहादिनीं

पादान्तराश्रिता शिवदायिनीम् ॥ २२

मनो मेऽर्हन्ति पश्य

जगद्धात्रीं भयनन्धहारिणीं

शक्तिव्यरूपिणीं जननीम् ॥ २३

श्रीरामकृष्णः । नरेन्द्र ! त्वत्पूर्वं तव कण्ठस्वरः । अपरिमितञ्च तव
मक्तिमाहात्म्यम् ।

(स्वगतम्) जननि कथमीदृशो विनम्यः कृतस्त्वराऽन्यं संप्रेषणे ।
अपरा तवन्त्रा एव भवानुन्तर्ध्या ।

(गायति)

इच्छाजातं तव सर्वम्

इच्छामयी ताराऽसि त्वम् ।

तव कर्म करोषि त्वमम्ब !

लोको वेदति करोम्यहम् ॥ २४

वरिण वध्नासि पङ्के

पङ्कं लङ्घयसि गिरिम् ।

कस्मैचन ब्रह्मपदार्पण

करोष्यन्यमधोगामिनम् ॥ २५

यन्नमह यन्निनी त्व

गृहमह गृहिणी त्वम् ।

रथोऽह रथिनी त्व

चलामि यथा चालयसि माम् ॥ २६

(भीरामकृष्ण सम्भिभूत इव प्रायेण समाधिस्थ)

विवेकानन्द । अहो कण्ठस्य कोमलता । अहो गानाक्षराणा
रमणीयता । अहो तालादीनां सुममञ्जसता । अथवा—

न वाक्षाराणां न च वा स्वराणां

न चापि तालस्य न वा लयस्य,

श्रोतुर्मनो यद् गलतीह गानात्

सोऽयं प्रभावोऽखिल एव गातु ॥ २७

रामकृष्ण । सत्यं देवि भवतारिणि । जगदम्बिके । भव त्व
भृशं कृपापरायणा यथैष एव वरेण्यमन्तानो देशस्य सर्वकालिमान्
दूरीकर्तुं शक्नुयात् ।

(ततः प्रविशन् भक्तगायक गायति)

(अहो) मेलनक्षणो मङ्गल ।

मोहनभास्करकर-पुष्पचिच्छतदल—

पूर्णमहिमप्रोज्ज्वल ॥ २८

नैसर्गिकनिर्झर-वारिघातोद्गार—

पुष्पप्रवाह-विमल ।

वैद्युत्प्राकार - दीपशोभासार—

मूर्तानन्दोऽविकल ॥ २९

श्रीनन्दनमानन-पञ्चदृशोभन-

समन्वय-शुभ-परिमलः ।

सागरोर्मिकोटि-नृत्यतालपरिपाटी—

हिन्दोलातिविह्वलः ॥ ३०

विजयमन्कोकिलडल-कूजनसकलनलः

भूतलनहिम-कहोलः

(अहो) मंस्तनम्रणो मङ्गलः ॥ ३१

समाप्त प्रथम दृश्यम् ।

द्वितीय-दृश्यम् ।

[स्थानम्—दक्षिणेश्वर मन्दिरम्

समय —पूर्वाह्न ।

दक्षिणेश्वर मन्दिरे शकटादवतरन्ति सुरेन्द्रनाथमित्रौ वयस्यद्वयं तथा च नरेन्द्रनाथः]

सुरेन्द्रनाथ । अहो आनन्द । समग्रदिग्दिगन्तं स्वत्रयुविभया प्रोज्ज्वलयन् तथाऽशासजगति शान्तधाराञ्च प्रवाहयन्निव राजतेऽदरे परमकल्याणमयो भगवान् श्रीपरमहंसदेव ।

आविर्भूतोऽस्ति देव कलिकलुपहतानुद्धिधीर्भवाब्धे—

रैशी सत्ताञ्च विश्वासयितुमथ जनान् चोर-नास्तिभ्य-नष्टान् ।

एतस्मिन् जायमाने जगति कलियल सर्वथा सहित भो

भावो वृन्दावनीयो भरतभुवि पुनर्भासते हर्षकारी ॥ ३२

नरेन्द्रनाथ । अहो । विश्व काटि कोटि कल्याणविमण्डितं मधुहास्य तदोज्ज्वलम् अस्य महात्मनो वदनम् । यदि अस्मान्महाजनाञ् शातुं शक्यं भगवान् सत्यं राजते न वा— तदा भवेन्मम चित्तशान्तिः ।

(सर्वानुद्दिश्य) बहु प्राच्य पाश्चात्य दर्शनग्रन्था मयाऽङ्कान्तं पठिता । किन्तु हृदये शान्तिः काचन कथञ्चन वा न लभ्यते ।

सुरेन्द्रनाथ । तदयं स्थानमेतदेव ।

एतदीश्वरविश्वासि पदं शान्तेरनाकुलम् ।

आश्वासस्थानमेतच्च निराशाना स्वजीवने ॥ ३३

वयस्यानामन्यतमं । तद् भगवास्तव सहायो भवतु, सत्यमेव त्वं समधिकं विचलितोऽसि ।

परप्रेम्णा कथं जातमचैननं

विष्मरस्वात्मजनम् ? ॥ ३८

मत्यपथे कुरु मन आगोद्विज

प्रेमालोकोज्ज्वलश्चैतानुक्षणम् ।

तव तु सयत्नं भवतु पुण्यजनम्

अतियननसंगोपनम् ॥ ३९

लोम-मोहादिकः पथि दम्युगणः

करोति पथिक-सर्वान्वहरणम् ।

परमपतनं कुरु प्रहरिणौ

शमदमौ मायवानम् ॥ ४०

साधुमङ्गल-नाम्नाञ्जनं पान्थवाम

श्रान्तस्य तव तत्र भवतु विश्रामः ।

पथिभ्रमे मति पथिजिज्ञासुः

कुरु पान्थालयजनम् ॥ ४१

यदि पथि कोऽपि भयसमुदयः,

प्राणपणं राजशपथो वेशः ।

पथि राजा यतः प्रवृत्त-प्रतापः

शमनोऽनुवाति यत्नं शान्तनम् ॥ ४२

(श्रीरामदृष्टः समाधिं नादयति, क्लेशात्मन्यश्च भवति)

श्रीरामदृष्टः । (देखवचन्द्रमुद्दिश्य) कल्पं केशव ! अदृष्टनीनः सन्तु नरेन्द्रः । दुर्लभानुत्पन्नं वस्तुं यच्छते— अन्येषां अन्यत्वनं दृष्टदलानि, कल्पचक्रं वा पाण्ड्यदलानि ; किन्तु पथेषु नरेन्द्रो मम सदृष्टदलानि । पुष्करिणीषु नरेन्द्रः प्रकाण्डतनो यथा हालदार-पुष्करिणी । मत्पथेषु नरेन्द्रो रत्नचक्र-रोहितः । अन्ये मये धुट-रुफरनदृष्टाः ।

वेशवः । तद्वयं विद्वानिमः । एष बालको मन दुर्नरिचिद एव । तस्य

इयमेव रीति केशवसेनमहोदयस्य ।

केशवचन्द्रसेन । भक्तिनदीनिमग्नस्य जनस्यैव एषा रीति ।

रामकृष्ण । भक्तिनदीनिमग्नस्य ? कथम् ?

केशवचन्द्रसेन । सच्चिदानन्दसागरनिमज्जनार्थम् ।

रामकृष्ण । (ईपद् हसन्) केशव । —

पृष्ठे निबध्येष्टकमात्मनो यथा
स्थातु न शक्नोति चिर समुत्प्लवन् ।

एव सुतादीष्टकभारभङ्गुर
किं सतरीत क्षमते सुखाम्बुधौ ? ॥ ३०

केशवचन्द्रसेन । किन्तु गृहस्थस्य भगवत्प्राप्त किमतम्भव ?

रामकृष्ण । केशव । पश्य । मायापरिवृता जनो नारिकेल-तटश ।

अपक्वावस्थाया पक्वावस्थाया चान्त स्थिताया श्वेताष्टे पृथगवस्थानम् ।
पक्वनारिकेलस्याष्टि शब्दायते, अपक्वस्य न ।

पुन शृणु, अहंभाव सर्वापदा कारणम् । गृहस्थापरि जातमश्वत्थ
वृक्षमुत्पादय, परस्मिन् दिवस पुनस्तस्याकुरोटगम द्रक्ष्यति । पलाण्डु
गन्धयुक्त भाण्ड वारमहक प्रक्षालय, गन्धन्तु यथापूर्वं राजने । अह-
भावोऽपि तादृश ।

(सुरेन्द्रनाथमुद्दिश्य) सुरेन्द्रनाथ । तव गृहे त्वया सहागतस्य नरेन्द्रनाथस्य
तद्दिने सङ्गीतमाकण्य लब्धा परा शान्ति, परमश्रानन्द ।

नरेन्द्रनाथ । पुनरपि सङ्गीतपुलकित कुरु हृदय सर्वेषामम्ममम् ।

नरेन्द्रनाथ । नास्ति मम सङ्गीतविषये काचन विमतिपति ।
तथा करामि । (गायति)

मनश्चल स्वीयनिरन्तरम् ।

ससारविदशे वैशिकवशे भ्रमसि कथमकारणम् ? ३७

विषयपञ्चक तथा भूतगण

सर्वेऽनात्मीया कोऽपि न निजन्त ।

परप्रेम्णा कथं जातमचेतनं

विस्मरस्वात्मजनम् ? ॥ ३८

सत्यपथे कुरु मन आरोग्येण

प्रेमालोकोज्ज्वलञ्चलानुक्षणम् ।

तव तु सवलं भवतु पुण्यधनम्

अतियतनसंगोपनम् ॥ ३९

लोभ-मोहादिकः पथि दस्युगणः

करोति पथिक-सर्वस्वहरणम् ।

परमयतनं कुरु ग्रहरिणौ

शमदमौ सावधानम् ॥ ४०

साधुसङ्ग-नाम्नाऽस्ते पान्थधाम

श्रान्तस्य तव तत्र भवतु विश्रामः ।

पथिभ्रमे सति पथिजिज्ञासना

कुरु पान्थालयजनम् ॥ ४१

यदि पथि कोऽपि भयसमुदयः,

प्राणपणं राजशपथो देयः ।

पथि राजा यतः प्रयत्न-प्रतापः

शमनोऽनुयाति यत्नं शासनम् ॥ ४२

(श्रीरामकृष्णः समाधिं नाटयति, त्रमेणात्मस्थं भवति)

श्रीरामकृष्णः । (केशवचन्द्रमुद्दिश्य) सत्यं केशव ! अशूलनीयं एतत् नरेन्द्रः । तुलनासुप्तेन वक्तुं शक्यते— अन्येषां कस्यचन दशदलानि, कस्यचन वा पञ्चदशदलानि, किन्तु पद्मेऽपि नरेन्द्रो मम सहस्रदलानि । पुष्करिणीषु नरेन्द्रः प्रकाण्डतमो यथा हालदार-पुष्करिणी । मत्स्येषु नरेन्द्रो रत्नचक्रं रोहितः । अन्ये सर्वे क्षुद्र-शफरमदृशाः ।

केशवः । तद्वयं विश्वमिमं । एष बालको मम सुपरिचित एव । तस्य

पिता विश्वनाथदत्तमहोदयः परम धार्मिको महाजनः । समगुणयुक्तश्च
तस्य प्रथमः सन्तानो भवदाशीर्वादैः पृथिवी जेष्यतीति ममाशा ।

तदत्र वयं गच्छामः ।

रामकृष्णः । तद् भवतु पुनरागमनाय पुनर्दर्शनाय च ।

केशवः । प्रणामः ।

रामकृष्णः । प्रणामः, पुनः प्रणामः ।

(केशवादयो बहिर्गच्छन्ति । केशवविजयादीनां प्रस्थानानन्तरम्)

रामकृष्णः । अहो नरेन्द्र ! सर्वेषु नरेषु त्वं गरिष्ठोऽसि ।

नरेन्द्रनाथः । अत एव जना भवन्तमुन्मत्तं कथयन्ति ।

श्रीरामकृष्णः । यदि ते तथा वदन्ति, तद् भवतु नाम । किन्तु
नरेन्द्र ! किमिह करिष्यामि ? माता यथा निर्दिशति, तथैवाहं वदामि ;
यथा दर्शयति, तथा पश्यामि । मातृनिर्देशक्रमेण सर्वं करोमि च ।

नरेन्द्रः । (श्रीरामकृष्णं प्रति) अपि मातृनिर्धारणमेतत् ? अथवा भवत
एव चित्ताभिलाषप्रकर्षः ? कथं मया विशेषः ? भवता व्यापारस्तु मह्य-
शेषोक्त इव प्रतिभाति ।

रामकृष्णः । विश्वसिहि नरेन्द्र ! नाहं किमपि करोमि । माता
सर्वं कारयति ।

नरेन्द्रः । मातुर्नाम-श्रवणमात्रं नाहं सर्वं विश्वसेयम् । पाश्चात्य-
दर्शनेभ्यो ज्ञायते यद् चक्षुःकर्णादिकेन्द्रियाणि अस्मान् सर्वान् प्रतारयन्तीति ।
पुनर्यदि विषयविशेषस्य वासना हृदि सदा जायति तदैतत् सत्यमभ्रान्तं
लक्ष्यते । यतो भवान् मामाद्रियते, मयि चित्तं भवतः सर्वदा स्निह्यति,
तदर्थमेव भवता साकं मम दर्शनं सञ्जातम् ।

भवन्तं दृष्ट्वाहं सस्मरामि किलोपाख्यानमेकम् । पुराणेषु लिपिरद्वमास्ते
भरतराजो भृशं हरिणध्यानपरायणो मृत्योरनन्तरं हरिणदशां प्राप । यथा
भवान् मदर्थं त्तिन्तयति तथा भवतो दशा तादृश्येवावश्यमेव
भविष्यति ।

श्रीरामकृष्णः । सत्त्वं नु कथितं त्वया । किन्तु रे बालक । का नाम दशा मम भविता ? त्वामप्यत्र नहि जोजिन्नामोति त्रुणमेव ।

(स्वगतम्) अहो नरेन्द्रो न कदापि भृषा भाषते । तत् किं भूयोऽपि विश्वमातरं पृच्छामि ? (नरेन्द्रमुद्दिश्य) न मम माता कदापि मा विपद्ये चालयति । त्वमत्र तिष्ठ । मत्वरं प्रत्यावर्त्तिष्ये ।

(श्रीरामकृष्णो बहिर्गतः । नरेन्द्रः एकतन्त्रीसाहायकेन गायति ।)

मङ्गीतम्

जानीहि मनो कोऽपि न स्वजनो

मृषा भ्रमसि भूमण्डले ।

विस्मर न भयतारिणीं बद्ध भूत्वा मायाजाले ॥ ४३

यस्याः कृते चिन्तनं ते

नासौ मङ्गिनी मरणकाले

परिस्फरणपरा प्रेयसी प्राणहरा

दूरकराऽमङ्गले

॥ ४४

दिनत्रय-चतुष्टयं प्रभवसि धरामण्डले ।

निश्चिप्यसे दूरे भयान् ममायानं काले काले ॥ ४५

श्रीरामकृष्णः । (त्वग्निं प्रविश्य) भो नरेन्द्र । शृणु । त्वं यथा भाषसे, न तथा । माता मम मत्तं वदति—

मत्तं नारायणस्त्वं शिव इति मुनिरामाद्रिये त्वामहञ्च

न्नेहस्त्वग्येष मे च. म च तव शिवताहेतुकः सत्यमेव ।

मात्रा चाह भयान्या कथित इदमये वत्स जानीहि सत्य

हीनो नागायणेन त्वमग्निं यदि मुग्धं तर्हि ते नेक्षिताहे ॥ ४६

अतस्तयाक्तिं नाहमाद्रिये । प्राणघ्नं नरेन्द्र । पुनस्तव मङ्गीतमेकं श्रोतुं वाञ्छामि ।

श्रीनरेन्द्रः । वदम् । (गायति)

जननि मम त्वं हि तारा

त्रिगुणधरामि च परात्परा ।

जानामि त्वा मातर्दानदयामपि
 दुर्गमेऽसि त्वं दुःखहरा ॥ ४७
 त्वमसि जले तथैव स्थले
 नमसि पाताले तथा च भूतले ।
 घटे पटे पुनर्हृष्टे चैव घाटे
 सर्वाकारधरा निराकारा ॥ ४८
 त्वमस्य सन्ध्या त्वं हि गायत्री
 हर्त्री कर्त्री सर्वनियन्त्री ।
 अमृतनिमज्जित-पदधन-दात्री
 सदाशिवसदासुखदानपरा ॥ ४९

श्रीरामकृष्णः । (आनन्देन नृत्यति) भो नरेन्द्र ! नरेन्द्रनाथ ! तव
 सङ्गीतं श्रुत्वा सम्यग् बुध्ये सत्यमेव त्वं धरित्र्या विमोक्षाय धरिनीं समागत-
 स्वयं शिव इति ।

नरेन्द्रनाथः । नात्र मम कृतित्वं किमपि , एतच्च सङ्गीतस्य महा-
 माहारमयम् इति ।

(श्रीरामकृष्णो नरेन्द्रनाथस्य शिरसि करं निधाय क्रमेण पृष्ठे चापि
 दक्षिणकर्णं विलेपयन् करोति प्रभूतमभ्रवर्षणम्)

श्रीरामकृष्णः । शिव ! शिव ! कथमेवान्तः कालादनन्तरं समा-
 गतोऽसि ? यदहं तव पन्थानमवलोक्य दीनदीनं बालं यापयामि, अपि
 तन्न शकृदपि स्मर्तव्यम् ? विषयिजनैः सह वार्तालापं कुर्वानस्य
 ओष्ठयुगलं दग्धमिव जातम् । अहो ! निष्कम्पं बालको मे शिवात्मकः ।
 गत्यमवरूपस्त्वमस्मि (इति पुनरपि रोदति) ।

नरेन्द्रनाथः । (स्तब्धतम्) अहं ! सङ्गीतस्यैव महाप्रभावात् यन्मा-
 गतरयाप्येतस्य मदात्मनो हृदयमाकुलीकरोति ।

अथवा स्वभावतः प्राधान्यतः एव योऽङ्गारणं भावावेगाद् रोदति ।
 तमया एवमस्मै उत्तरं देयम् । अथवा सर्वधौ निषेधेन मोक्षेन वरम् ।

श्रीरामकृष्णः । निष्कृष्याय बालन-शिराय ददेऽह नयनीतं मिष्टनञ्च ।
एतद्भक्षणं सन्तोषं मम विधेहि ।

विवेकानन्दः । (बहिःस्थानं सर्वान् आहूय) दुष्प्राभिरपि भोजनाया-
गन्तव्यम् । नैतत् सर्वं भक्षणाय अहमन्यलम् ।

रामकृष्णः । नहि, नहि, एतन् सर्वमनेनैव भक्षनीयम् । खाद्यान्तरं
युष्मभ्यं ददामि ।

(इति नरेन्द्रं तन् सर्वं भक्षयितुं प्रोत्साहयति, नरेन्द्रश्च भोक्तुं प्रयतते)
(नरेन्द्रस्य करौ धृत्वा) नरेन्द्रनाथ । त्वामहं याचे मत्पत्न्येकलन्त्रं
स्थानेऽस्मिन् समागमिष्यति ।

नरेन्द्रनाथः । (क्षणं समौनः स्थित्वा) ममत्, तन् करिष्यामि ।

श्रीरामकृष्णः । सर्वं मङ्गलं ममत्कृपाप्रसूतम् ।

गच्छ वत्स पितृस्थानं मुदा सङ्गच्छ यान्धवान् ।

अचिरेण पुनयांचे दर्शनं ते मुदाय नः ॥ ५०

समाप्तं द्वितीय-दृश्यम् ॥

तृतीय - दृश्यम् ।

[स्थानम्—दक्षिणेश्वरे भवतारिणी-मन्दरे

श्रीरामकृष्णस्य गृहम् ।

समय—प्रातःकालः ।

श्रीरामकृष्णो नरेन्द्रनाथश्च]

(स्वक्षेत्रे उपदेशरतः श्रीरामकृष्णः । नरेन्द्रनाथो विन्दुद्वेगेन प्रविशति ।)

श्रीरामकृष्णः । एय सर्वे यूय ज्ञानीथ, मम जननी भवतारिणी कदापि शिवः, पुनः कदाचन कृष्णः, एकाधारे सैव सर्वम् । सर्वेष्वेव सा राजतेऽवितथमत्रिकलम् ।

नरेन्द्रनाथः ॥ (कराघातपूर्वकं कवाटमुद्घाट्य तस्य कक्षं प्रविश्य)
तत्रया तथा वा भवतु, अपि भवान् श्रीभगवन्तं दृष्टवान् ?

महर्षिं देवेन्द्रनाथमहं पृष्टवान् अपि भवान् भगवन्तं दृष्टवान् ? नाहं तत्र किञ्चन सदुत्तरं लब्धवान् । केवलं मम मामुक्तवान्—“नरेन्द्र ! तव चक्षुषी दृष्ट्वा कुध्ये त्वं यागी भविष्यसीति” । किन्तु तेन मम किम् ? अहं भवतस्तस्माज् शत्रुमिच्छामि—

भगवन्तं भवान् कच्चिन् कृतवानक्षिणोचरम् ?

हित्वाऽस्पष्टवचो ब्रूहि विस्पष्टाक्षरमुत्तरम् ॥ ५१

(स्वगतम्) जहो ! मम किं नु भवेत्तदि एषोऽपि मां निराश्रयान् कुर्यात् ।

रामकृष्णः । नरेन्द्र ! मां चिन्तापरायणो भव । ईश्वरमहं प्रपन्नं

दृष्टवान् । यथा त्वां प्रत्यक्षं पश्यामि, ततोऽपि स्पष्टतरम् अहं श्रीमगनन्तं
दृष्टवान् ।

नरेन्द्रः । (स्वगतम्) अये मनोमोहनं वचो महाशयस्याम्य
यस्याकातरस्त्रेहो मां करोति निपतसित्तम् ।

प्रोद्यद्भास्वरप्रमोऽर्धनिमीलितचक्षु मधुरान्मधुमत्तमं भाषमाणः को
न्वप देवां राजते भूतले ?

अस्य वचः श्रुत्वा सत्यं तु विश्वाम उपजायते नैतादृशो महात्मा मिथ्या
भाषणसमर्थो भवति । तेन च को न्वम्य लामो वा स्यात् ?

रामकृष्णः । (भाषानिष्टः)

सत्यं वच्मि नरेन्द्राय प्रत्यक्षमीश्वरो मया ।

सर्वदा दृश्यते पूर्णं ततोऽपि स्पष्टतो हि मः ॥ ५२.

श्रीनरेन्द्रः । (स्वगतम्) किन्त्वाध्वर्यस्य निपय एष यदीदृशमपि
महात्मानं केचन विद्वत्तमलिप्तं प्रोद्घोषयन्ति । स्थायविन-दीर्घत्यमानमेतत्
किं तु भविष्यमर्हति ?

श्रीरामकृष्णः । किन्तु नरेन्द्र ! ईश्वरप्रापणाय ईश्वरस्याबुण्ठ-
सेवाऽवश्यमेव करणीया । पन्थाः स न कुसुमावृतः । तस्य मगनतः
प्रापणाय मायापाशोऽवश्यमेव छेदनीयः ।

श्रीनरेन्द्रः । (उन्मत्त इवेतलतः परिभ्रमन्)

भविष्यति दिनं मे किं नितरां विफलम् ?

दत्तं मयाहर्निशं त्वय्येवाक्षियुगलम् ॥ ५३

त्वं त्रिभुवननाथः

अहं मित्रुकोऽनाथः

कथं वदिष्यामि त्वाम् एहि रे मम हृदये ॥ ५४

हृदय-कुटीर-द्वार

निरर्गलमनिवार

सकृपमागत्य सकृद् हृदयं कुरु शीतलम् ॥ ५५

श्रीरामकृष्णः । नरेन्द्र ! तव हृदये ब्रह्म नियतं वर्तते । सेवा-दया-
दाक्षिण्यपरायणः शिवस्त्वं भविष्यसि निखिलचिश्चस्थाश्रयस्थलम् ।

आत्मविषये कथं त्वं चिन्तापरायणोऽसि ?

भगवति भवतारिणि ! एतं मम सन्तानं कुर्वे त्वदाशीर्वादधन्यम् ।

निरन्तरं सागरगर्जनेन सहैव धर्मवादं देशप्रेमप्रचोदितं प्रोच्चारयतु ।
चन्दन-सौरभेण सह भारतीय धर्मदर्शनं नौरभमेव एष दिशि दिशि विकिरतु ।
सङ्गीवनौपधिर्भूत्वा मृतकल्पं जगदेष मम वरमन्तानं पुनः करोतु सजीवितम् ।
स्वस्वरूपमशात्यैव एष शिवः जगतः शुभङ्करः अन्तर्गूढरमास्वादन-
रतोऽन्ते आस्वादयतु त्वत्कृपारसम् ।

नरेन्द्रः । (भीगुरो पादपद्मं ममाश्रित्य)

त्वाद्गुरुर्विपुलपुण्यफलेन लाभ्यः

सम्पन्नेमातिमहती तव पादसेवा ।

याच्ञ्वा पदाब्जयुगले तदियं त्वदीये

यद्वाञ्छितं तव विधातुमहं प्रभुः स्याम् ॥ ५६

समाप्तं तृतीय-दृश्यम् ॥

चतुर्थ - दृश्यम् ।

[स्थानम्— श्रीरामकृष्णस्य प्रसादः ।

समय.—रात्रिः ।

श्रीश्रीपरमहमदेव—नरेन्द्रनाथ - कयोपकथनम्]

(श्रीरामकृष्णो गायति)

मम माता त्व हि तारा त्व त्रिगुणधरा परात्परा ।

जानामि माता रे दीनदयामयि, दुर्गमे त्वममि दुःखहरा ॥ ४७

सर्वत्रासि जले स्थले

त्वमाद्यमूले रे मातः ।

असि सर्वघटेऽङ्गपुटे—

साकाराऽथवा

निराकारा ॥ ४८

त्व हि सध्या त्व गायत्री, त्व जगद्धात्री रे मातः ।

अकूले च त्राणकरी, सदाशिव - मनोहरा ॥ ४९

श्रीनरेन्द्रः । (स्वगतम्) महाकालाहलमयोऽप्रेषोऽय भाग्यमुद्रः ।

तिर्मिगिलगिलानां यथाऽयमाश्रयस्तथा रत्नानामपि । ततो नाहं गगाराद्
विभेमि । शौर्यं वीर्यं सर्वदाऽऽधेयम् । तद्विषयेऽहं भक्ती च ।

(श्रीरामकृष्णमुद्दिश्य)

किन्तु कथं मां मजान्तयाऽकर्षति, यदहं न्वकृष्णानि परित्यज्य सर्वदा-
ऽनागन्तुम् उत्प्लिष्ठतो भवयम् । अन्य स्वराह उपमानदीर्घां रोदिति जन्नी
तथा च भ्रातरः, कथं वा तस्य स्वमुक्ति-विनाशः ?

दैन्यसागरमग्नस्य सचिन्तस्य निरन्तरम् ।

तत्तापुमिः कुटुम्बानां निवाणं मे कथं भवेत् ॥ ६०

श्रीरामकृष्णः । चेतोभरण नरेन्द्र ! बाहुबल न सर्वातिशायि ।
माता नेच्छति चेन्मानवबाहुनोत्तोलितो भवति कदापि । जनन्या अभिलाषं
विना नाग्निदहति, पवनो न वाति, सूर्याचन्द्रमसौ न भातः । सर्वमेतत्
जगज्जनन्या इच्छाक्रमेण भवति । तत् सत्यं त्वं वाञ्छसि चेत् स्वपरिवार-
भरणपोषणे, मातृमकारो तन्निवेदय । कृपामयी साऽवश्यमेव त्वयि कृपा
विधास्यति, तव परिवारजनोऽन्नकष्टमुक्तो नितरां भविष्यति ।

नरेन्द्रनाथः । भमाधिकारः श्रीगुरुसकारो निवेदने । तस्मात् प्रार्थयै
भगवानेव मदर्थं निवेदनं कुर्यादिति । (श्रीगुरोः पादपद्मे समाश्रित्य)

त्वाद्गुं गुरर्विपुलपुण्यफलेन लभ्यः

सम्पन्नमातिमहती तव पादसेवा ।

याच्ञ्हा पदाब्जयुगले तदियं त्वदीये

यद् वाञ्छितं मम विधातुमहो व्रती स्याः ॥ ६१

देव !

दारिद्र्यादि-समुद्भवेन भगवत्पापेन सतापितो

वाञ्छस्तत्प्रतिकार-पद्धतिमिहायातोऽस्मि ते सन्निधौ ।

तस्मात्त्वा शरणं गतस्य नितरां खिन्नस्य ससारतो

वेद्य वेदय मार्गमर्गलघिनिर्मुक्तं हि मुक्तेर्मम ॥ ६२

श्रीरामकृष्णः । नरेन्द्र ! भूयोऽपि कथयामि—जननीं मम
जगन्निग्रहणकर्त्री । तस्याः मकारो प्रार्थनायां कथं तव वैमल्यम् ?

सा चेत् प्रसीदति मनाद् न जनो विधीदेद्

दीनोऽथ दीर्णहृदयः परित्यापनो वा ।

आजीवनं कठिनया कलितो रुजा वा

तत्त्वं त्रितापहरणीं शरणं कुर्यात् ॥ ६३

(ततो बहिर्मुख्यं नरेन्द्रः)

श्रीरामकृष्णः । जननि भवतारिणि ! शिखण्डस्य जगती
चिरशिरो बालक आचरणं भमाभिलषितम् । एष एव मम चिरेष्टो जनो
यो मम धर्मा दर्शितः जगति मय्यचारविष्यति ।

विष्णोर्यथा गरुड एषोऽपि मम वाहनो भूत्वा सद्धर्मविज्ञावितं करोतु जगत् । मम सर्वा शक्तिरस्मै एव प्रदेया ।

(विचिन्त्य) अहो बुद्धे नैष वटुस्त्वस्मिन् कर्मणि जातः समर्थः ।

(पुनः प्रविशति नरेन्द्रनाथः)

नरेन्द्रः । देव ! देवीसकाशे कथमप्यहं तद्विषयकं किञ्चिद् वक्तुं न शक्तोऽस्मि । तन्या दर्शनमात्रमेव मम चित्तं विषयान्तरनिविष्टं भवति । बहिर्भूतं किञ्चिदपि नाहं स्मरामि । तत्तत्र भवन्त एव प्रमाणम् ॥ जनन्यै केशलमहमुत्तमान्— “जननि ! विवेक वैराग्यं ज्ञानं भक्तिं च मह्यं देहि । यथा त्वत्कृपया त्वा द्रष्टुं समर्थो भवेयम्” ।

देवदेव ! वारनयं भगदादेशेनाह गतवान् । जनन्या सुवनमोहन-रूपेण श्रीमन्दिर समुद्भासित ; वरामयकरो विस्तार्यं सुमनोहरं हसति मृन्मयाधारभूता चिन्मयी मम जननी । दुर्द्धं ससारवृत्तान्तं नाहं कदाचन तस्यै वक्तुं पारयामि पारयिष्यामि वा । नाहं कदाचन मातृसमीपे आत्मानं प्रभावयितुं शक्यामि । कदापि न ।

श्रीरामकृष्णः । (सन्मितम्) यतस्त्वं मातृमकाशे समारतुखार्यं नावेदितवान्, तत्रादृष्टे ससारमुखं नास्ते लिखितमिति निश्चितम् एव । तथापि भक्तप्रार्थनया जननी तथा विधास्यति, यथा कदाचन तव परिवार-जनम्यान्नकष्टं न स्थूलतो भवेत् ।

नरेन्द्रः । देव ! वादम् । तदेव यद्येष्टम् । धर्माचरणविषये हृदमभिनिविष्टोऽतः परमहं भविष्यामि । (स्तुतिमुखेन)

मनश्चिन्तयात्म — विकासनम् ।

तमस आगमन तमसि पुनर्लोपन

मध्यपथे नृनं दुःस्व-घूर्णनम् ॥ ६४

वहति समीरणः कूजति रगगणः

विकाशते पुष्पदल विमलम् ॥

अमलकमलदल-क्षणिकशोभनजल

यथा तथैतज्जगति सकलम् ॥ ६५

भागवतकृपावल-ब्रह्मभावामलामल—

महाबलो गुह्यमया प्राप्तो यदि रे ।

तस्य पादपद्मतले विश्वशश्वत्पुण्यफले

राजे क्षुद्रेणुसमोऽह नरेन्द्रो रे ॥ ६६

श्रीरामकृष्ण । सर्वमेतन्मम गभीरानन्दाय । ब्रह्ममयो भूत्वा है
शिव ! जगतोऽशेषकल्याणसाधन त्वं कुरु ।

पुन शृणु नरेन्द्र । वैष्णवा उपदिशन्ति “नास्ति रुचिः, जीवे दया,
वैष्णवपूजनञ्च” इति । “अभेदो नामनामिनो” रिति सानुराग नाम
जपनीयमेव । किन्तु जीवे दयेत्येतत् किम् ? (समाधिभावमापन्न) ।

(धीर नि श्वस्य) जीवे दयेत्येतन्मह्यं न रोचते । कीटाणुकोटजीव,
कथमन्यस्मिन् दयेत ? कस्त्व नाम दयाप्रदर्शनाय ? नहि, नहि, नरेन्द्र !
जीव दयेति न, शिदशनेन जीवा सेवनीया इत्येव युक्तम् ।

नरेन्द्र. । अहो महामहिमा श्रीगुरुदेवस्य वचसः । नवनवतमालोको
मयाऽयं लब्धः । अत एतदायाति विश्वनासिन कीटपतङ्गादयं सेवनीया,
पूजनीया इति ।

अनेनोपायेन काननस्य वेदान्तशास्त्रं गृहे आगमिष्यति, जीवने मूढ
रूपेण वेदान्तापदेशा परिपालयिष्यन्ते ।

धन्योऽहं चिरकल्याणी गुरोश्च स्नेहसयलः ।

वेदान्तलोक-माहात्म्य-परिज्ञान-सुमङ्गल ॥ ६७

(ध्यायन्) अहो जानि भवतारिणि । अहं स्नेहमय कल्याणमय
परमगुरो ! गत्वा नु धन्योऽस्मि—

(पुनर्गप ध्यायन् गायति)

मां पुरु वक्ष्यातुज (प्रक्षमयि)

पुन नांदरो मातृज्ञान-विचारे ।

तव हि प्रेममदिरा-पानेनास्मि मदातुरो

रे मातः ! भक्तचित्तहरे मज्जय प्रेममागरे ॥ ६८

तयोन्मादकारागारे हसति कोऽपि क्रन्दति रे—

नृत्यति कोऽपि याऽनन्दभगे ।

ईशामुसाश्रीचैतन्या (रेऽम्य !) प्रेमभरेऽचैतन्या

अहो कदाऽम्य ! भजेय धन्यो मिलित्वा तदम्यन्तरे ॥ ६९

स्वर्गे नृन्मत्तमेला समगुरशिष्यचेला

प्रेमखेला बोधस्यापारा रे ।

त्य प्रेमोन्मादिनी मातोन्मादशिरोमणिः^१

प्रेमधनिन धुरु मातर्मा दीनप्रेमदास रे ॥ ७०

समाप्त चतुर्थ-दृश्यम् ॥ .

पञ्चम - दृश्यम् ।

[(मिश्र) विष्कम्भक]

श्रीनरेन्द्रस्य विवाहार्थं घटकापचारः ।

तत्र माल्यकारः, नापितः, घटकधः ॥

स्थान— दक्षिणैश्वरे मन्दिरस्य पार्श्वदेशः ।

समय— पूर्वाह्ने ऽष्टघटिका ।

नापितः । माल्यकारः । यथैष सुयदेवस्तद् वत्तद् वरगत्या ऊर्ध्वं
गच्छति हसति लसति तपति च, तद्ममानन्दोऽपि ऊर्ध्वगामी राजते ।
पादनलादारभ्य नाभितलतो मस्तकमारोहति ।

माल्यकारः । भ्रातर्नरपुङ्गव । तत् कथम् ? अपि प्रयत्नः कथं
सफलभूतः ।

क्षुरः करे शान्णितमाददानो

गृहान्तरं त्वं गृहतोऽभ्युपैषि ।

वितत्य सत्यानृतजालयन्ध

अगन्ति विश्रामयसि प्रमोहान् ॥ ७१

अपि च—

विधाय कर्णोपरि स्फुरस्फुराख

विवादमुत्पादयसीह सन्ततम् ।

एव स्वमर्थं बहुधा वितन्यतो

नितान्तशुद्धं किल जातिकर्म त ॥ ७२

अथवा घटकनिगुनस्त्व सवमघटनं घटयमे ।

नापितः । अये माल्यकार ! शोभनकर्मकरस्त्वं मा निन्दमि !
पुनर्नरसुन्दर मा नर-पुङ्गव च कथयसि ?

घटकः । (स्वगतम्) अहो ! नापितस्य शान्तं नरपुङ्गव-शब्द-
मागेन चट्चटायते । यतः क्षुर इस्ते वर्तते, जगद्देव क्षुरतनगतमिव मन्यते ।
पुनर्मांलाकरकर्म निन्दितमुग्रत आस्ते । भवतु, उमौ मम महायकौ ।
नाहमेतपोर्विवादे किमपि वच्मि ।

नापितः ।

कष्टकैः कष्टकं इत्वा शोभसे माल्यकर्मणि ।

गृहाद् गृहान्तरं गत्वा करोषि रूपमर्पणम् ॥ ७३

घटकाय निवेद्याहो रूपमम्भारभारतीम् ।

कष्टं यापयसे नक्तं दिवसे माल्यसुन्दरः ॥ ७४

घटकः । अये कष्टकोद्धार ! अये नरकर्णेजप ! नैव समयोऽस्माक-
मात्मकलहद्वये । माग्रतमद्भूस्थ-विश्रनाथदत्त महोदयस्य ज्येष्ठपुत्रेण सह
दशमहस्यमुद्राविनिमयेन मन्माभ्यस्थेन श्रेष्ठि-महोदयस्य कनकचम्पकदाम गौर्याः
कन्यकाया निराहवातां प्रभरति । त्रय्येष ममरन्ते कनहाय ?
श्रूयते किल—

“कन्या कामयने रूप माता वित्तं पिता गुणम् ।

यान्वयाः कुतमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥”

तदन्तता मिष्टान्नमवश्यं प्राप्य सर्वेषां युवयास्त्वाधिक्येनान्यत् नरम् ॥

नापितः । किन्तु जामाता स्वयं किं वाञ्छति ? यथाऽस्मिन् व्यापारे
म्वयं नरेन्द्रनाथोऽस्माकं युवकोत्तमो जामातुरन्यथः ?

माल्यकारः । घटकमहोदय ! तत्रैव महती निप्रतिपत्तिः । अन्यथा
यद्यप्यं परस्परं निरुमानौ भवानः । एष द्विराण्डितममन्तकनीमः पटोल-
मदराचक्षुर्महासाधुर्निनाहमयधुम्नूरपीती राजने । भीतिततिरुटिशानिताऽमौ
“नाहं कदापि विनाहे प्रवर्तिष्ये” इति च कथयति ।

घटक. । अहो तेन किम् ? कति कति भगवदवतारा महापुरुषा
अस्माभिः कृता विवाहपाशवद्धा, क. पुनरेव महावतारोऽस्माभिर्यौद्धुमुपा-
गतः ?

त्रातारौ भुवनस्य यावभवता कालक्रमाद् भूतले
देवौ बुद्धमहाप्रभू, न किल तावापादितौ बन्धनम् ?
कोऽयं भालतटे दिशा समुदितः श्रीमान् नरश्चन्द्रमा ।
यस्तिष्ठेत् सुचिरं विवाहविमुखो मय्यास्थिते वादिताम् ॥ ७५

एव सर्वे कुर्वन्ति । किन्तु वारमात्रकथनेनैव मत्स्या यथा आमिषं तथा एते
भाविजामातृपुङ्गवा नारीलोभनं गिलन्ति कटिदेशपर्यन्तम्— तत् कुतोऽयं
विश्वनाथपुत्रो बिलेवरः स्वनामधन्य-महापुरुषः ?

नापितः । किन्तु भ्रातः घटकवर । एष अक्षोटकोप इव सुतरां
दृढतर इति श्रुयं जानीहि । अन्यथा कथं स्वयं विश्वनाथदेवस्य पत्नी
चिरहताशा राजते । कुटुम्बाश्च सर्वे कथयन्ति श्रीदक्षिणेश्वर-रामकृष्ण-
ठक्कुर महोदयससर्गादिषु जातः प्रस्तरः, मातुश्च चक्षुर्जलसागरमेव मुष्ट्रप्रेक्षते इति ।
काले सर्वं संभवतीति जानीहि ।

घटकः । घटना कठिना जाता भमोपेक्षणकारणात् ।

दुद्धिकोटिप्रकाशेन साधये कार्यसततिम् ॥ ७६
नापितमाद्यकारो ॥

घटके घटनावृत्तिर्जायते सुतरां भुवि ।

पृथ्वीतन्म तथा चास्ते घटकानां कराद्वहिः ॥ ७७

आयातीव स रामकृष्णदेव सशिष्यः । तत्पलायामहे वयम् ।

(सर्वे निष्क्रान्ताः)

(समाप्तो विष्णुस्मरः) ॥

-॥ हृदयान्तरम् ॥-

[स्त्रीष्टाब्द—१८८५ मार्चमासस्य एकादशदिवस ।

स्थानम्—दक्षिणेश्वर काली-मन्दिरस्थ श्रीरामकृष्णकक्ष ।

श्रीरामकृष्ण—नरेन्द्र—गिरीश—राम—हरिपद—वलराम—
मास्टरमहाशया प्रचिञ्चन्ति]

रामकृष्ण । (सङ्गीतम्)

सयत्नं कुरु हृदये आदरिणीं श्यामास्त्रिकाम् ।

मनः त्वं पश्य, पश्यामि चाहं, नान्यः कोऽपि पश्यतु ताम् ॥ ६७

वञ्चयित्वा कामादिकम् एहि मन एवाकिं त्वं

रसना सह तिष्ठतु नाम्नाह्वयतु हृदयिताम् ।

(मातरः कातरः भक्तिभाविताम्)

कुरुचि-कुम्भन्त्रि-दल

दूरे कुरु सदा खल

प्रहरि कुरु ज्ञानाक्षि, सावधानं वन्दस्य ताम् ॥ ६८

भो नरेन्द्र ! भो गिरीश ! भगवतो नवान्तारविषये

युवयोर्द्वयोर्महन्मतानैक्यं वर्तते । तद्वाञ्छामि, एतद्विषयकं युवयोर्वाङ्-
मुद्धम् ।

युवा कुरुत विचार—भगवतो नवान्तारत्वसत्यत्वेन ग्रहणीयं न वा ?

नरेन्द्र ! प्रारम्भः ।

नरेन्द्र. । ईश्वरोऽनन्तः । तस्य स्वरूपनिर्णये कथं कथं समर्था

भवामः ? ईश्वरो वर्तते सर्वेषां हृद्देशेषु, जनविशेषं कथं स स्वकात्मना
परिगृहीयात् ?

श्रीरामकृष्ण. । (सन्नेहम्) नरेन्द्रेण साधुभास्ते मम मतैक्यम् ।

भगवान् सर्वत्र विराजते किल । किन्तु प्रकाशस्य तस्य तारतम्यमपि

विद्यत सत्यम् । शक्तेविशेषप्रकाश स्यादेव । कुनापि भगवतोऽविद्या
शक्तिरूपेण पुन कुनापि वा विद्याशक्तिरूपेण । केषुचन आधारेषु शक्तेराधिक्य,
वेषुचन पुन शक्तेर्न्यूनत्वम् । तत सर्वे मानुषा न हि समाना ।

राम । एतेन निरर्थकतर्केण किम् ?

श्रीरामकृष्ण । (सक्षोभम्) नहि, नहि, आस्तेऽस्य प्रयोजनम् ।

गिरीश । कथं त्वं जानासि स देहान्विता नायाति ?

नरेन्द्र । भगवान् अवाप्सन्ममोगोचर ।

श्रीरामकृष्ण । नहि नरेन्द्र । ईश्वर शुद्धबुद्धेर्गोचर । शुभवृद्धि
शुद्धात्मा च समौ । मृषय शुभवृद्धयः शुद्धात्मानं शुद्धात्मानमपश्यन् ।

गिरीश । (नरेन्द्रं प्रति) मनुष्यावतारं विना मानुषान् को बोधयेत् ?
मानुषेभ्यो ज्ञानभक्तिदानाय तस्य नराकारेण प्रादुर्भावोऽवतारत्वेन अभिधीयते ।
अथवा कः शिक्षयेत् ?

नरेन्द्र । कथम् ? अन्तःस्थोऽमौ बोधयेत् ।

श्रीरामकृष्ण । (मस्नेहम्) अथ किम् ? वादम् । अन्तर्यामी
भूत्वाऽमौ बोधयत् ।

नरेन्द्र । गिरीशचन्द्र । पश्य, पाश्चात्त्यपण्डिता अयेनमनतरूप
वर्णयन्ति । श्यामिलूटन—टिण्डाल—हार्वार्ट स्पेसार—हाक्मलि—
प्रभृतीनां मतमपश्य ग्राह्यम् ।

श्रीरामकृष्ण । (मादुरमहाशयमुद्दिश्य) मादुर । नैतदालाचनं
मह्यं रोचते । अन्येषां मतेन किम् ? स एव सर्वं तत्र कः तदेह ?
यतः स्वचक्षुषैवाहं तथा पश्यामि । सर्वमेव तदात्मकम् । तदेव मत्स्यं
तदेव मत्स्यम् । एकस्यामयस्यायामखण्डे मनावृद्धी निनीयेते । यथा नरेन्द्र
दृष्ट्वा मम मनोऽखण्डे स्तीनाति । (गिरीशमुद्दिश्य) अव्येतः सम्यक्
तथा वृद्धम् ।

गिरीश । एतद्विनाऽन्यत् सर्वमपि मया वृद्धं निम्नम् ।

श्रीरामकृष्ण । वहं पश्यामि किल—

सर्वो वस्तुष्वयः स एव भगवानित्यबु कः सशय-
श्चैतन्योदयमन्तरेण न पुनः स जायते केनचिन् ।
चैतन्यञ्च कुतो विना कर्णया तस्यैव सर्वान्मनः
सम्पन्नस्तु समाधये स हि भवेच्चैतन्यलाभे सति ॥ ६६

प्रमादो जायते देहविषयेऽपि । अनागतित्वा कामिनीकाञ्चनयोः ।
मागवत् कथा विना नान्यत् किमपि तस्मै राचने, विषय कथया च जायते
तस्य कष्टम् ।

यदि स कृपया स्वकीयावतारित्वे मयांघ जनयति, तदा न सन्देह उदिषात्
तस्यावतारित्वविषये । यथान्धकारे धर्षणानन्तर दीपशलाकामूनेऽग्नेरुद्गमः ।
एव तस्यालंको दृश्यते चेज् जायते मन्देहत्पावसानन् । विचारेण नामौ
कदापि परिशेषः ।

(नरेन्द्र प्रति परम समादरः)

नरेन्द्रः । कालीध्यानं दिवमचक्षुष्य मया कृतम् । किन्तु नाभिनय
किमपि तेष्वटितम् ।

श्रीरामकृष्णः । कालेन सर्वं भविष्यति । तत्र ब्रह्मैव काली । काली
आद्या शक्तिः । अग्नेर्दाहिकाशक्तिरद् ब्रह्मणोऽपि कालिका शक्तिः । नान्ति
समयोर्भेदः कश्चन ।

नरेन्द्र ! भगवद्विषये विचारनिर्भरो मा भव ।

तावद् भोजन-मन्दिरे कलकल. सश्रूयने सर्वतो
यावत् सर्व-निमन्त्रिता नहि भवन्त्याहारकृत्ये रताः ।
भुञ्जानेषु निमन्त्रितेषु घटते कोलाहले मन्दता
पात्रे दन्नि समागते पुनरहो सुप्सुप्-ख. केवलम् ॥ १००

तथेशमाप्तं विहिते प्रयत्ने
स्यादप्रवृत्तिः क्रमशो विचारे ।
इंशे च लब्धेऽत्र विचारलोप-
स्तदा तु निद्रोपधिक. समाधिः ॥ १०१

तन्नरेन्द्र ! सावधानं शृणु, एतदित्य भवति—

निमन्त्रिताना भोजनप्रारम्भे कलकलः, आहारे प्रारब्धे शब्दमान्धम्,
आहारस्यान्ते केवलं सुप् सुप् स्वः ; तद्वत् भगवत्प्राप्तिप्रयत्नविषयेऽपि, प्रथमतो
विचारकोलाहलः, तदनन्तर क्रमशः शब्दाभावः, अन्ते च निद्रासमाधिः ।

अपि सम्यग् बुद्धम् ?

नरेन्द्रः । बुद्धमेव ।

(श्रीरामकृष्ण. नरेन्द्र पर समाद्रियते)

हरिः ॐ, हरिः ॐ, हरिः ॐ

(आनन्देन नरेन्द्रो गायति)

दुःखैकभञ्जन प्राण-विमोहन दर्शन-दानानुरञ्जन

लुप्तशोक-सप्तलोक-पुण्यानन्द-वर्धन

फाह दीनहीनजनो दीनातिदीनः ॥ १०२

(श्रीरामकृष्णः समाधिस्थः । जाते समाधिभङ्गे)

रामः । देव ! सत्तार-लिप्तानामस्माकं क उपायः ?

रामकृष्णः । कथम् ? सरल उपायः । सत्तार-निवातिनां किञ्चिन्-
मादकत्व प्रयोजनम् । भवतु नाम साधनं किन्तु मादकत्वम् अवश्यमेव
स्यात् । यूयं न शुक्रदेवाः । पथि कानने यत्र तत्र वा वस्त्रहीनानां
यथा, तथा युष्माकं स्थितिर्न युज्यते किल ।

तथापि भगवदुद्देशेनाङ्गीकार-पत्रमेवमवश्यमेव देयम् । भगवान् यथा
तथा वा विदधातु तदवश्यमेव ग्रहणीयं स्यात् । भवति किल त्वं धनिजनस्य
दागवत् । यः कार्यकाले गृहस्थस्यापत्यादिकं स्वपुत्रन्यायत् पालयति
तथा मापणादिना तेष्यति च, किन्तु कार्यागमने किम् ?

दासः स्यापत्यनुदृष्ट्वा व्यवहरति यथा सन्ततिप्यीश्वरस्य

सत्तार सेवमानः कलयति नित्यं तादृशो त्वं विरेकान् ।

रोषाद्वेत्यन्तगाद् वा च्यवयति यदि तं स्वप्नभुः स्याधिकारान्

मम्यन्त्यन्तासुतायोः सह चिररचितमहिं विच्छेदमायान् ॥ १०३

पनस भक्षण समये तैलमपेक्षितमेव । तद्वत् निरासत्ति—तैल ससार—
मुक्तौ स्ववरे विलेपय—आसक्तिर्निश्चित दूर यास्यति ।

अह गापामि, यूयमपि मातृचरणारविन्द वन्दध्वम् ।

सङ्गीतम्

भीम पलश्री—एकताल

भो आनन्दमयि । माता त्वमयि मा कुरु मामानन्दहीनम् ।

तव श्रीचरण विहाय मम मनो जायते सत्य तत्त्व-दीनम् ।

तपनतनयो गतप्रणयो धिक्मा बुद्धिहीनम् ॥ १०४

धृत-भयानीनाम-भवोद्धारकाम, करिष्यामि भवोत्तरणम् ।

अकूल-सागरे मातर्मज्जेयं रे स्वपनाद् दूरतर स्वपनम् ॥ १०५

अहर्निशमह श्रितो दुर्गा-नाम, तथापि दुःखस्य मा भूद् गणनम् ।

यद्यह म्रिये भो भो हरप्रिये तग दुर्गानाम्न, शेषणम् ॥ १०६

समाप्त पञ्चमं दृश्यम् ।

षष्ठ-दृश्यम् ।

[रामकृष्णस्य विषये श्रीपरमहंसदेवस्य न्वकीया स्वीकृतिः ।

समयः—१८८६ ख्रीष्टाब्दः—परमहंसदेवस्य महासमाधेर्दिनद्वयात् प्राक् ।

स्थान—काशीपुरस्थ-भाटकप्राङ्ग-ग्रामम् ।

गलप्लतरोगग्रस्तः श्रीरामकृष्ण परमहंसदेवः]

परमहंसदेवः । (स्वगतम्) अहो महामौभाग्यं मम यत् सर्वस्वं दत्त्वा
तान्प्रतमहं रिक्तहस्तोऽस्मि ।

योगादिक्रियया चिरेण खलु या शक्तिर्मयोपाजिता
दत्ता प्राग् दिवसद्वयाद् गुणवने श्रीमन्त्रेन्द्राय सा ।

रिक्तः साम्प्रतनस्मि यद्यपि तथाप्यास्ते न दुःख मनाक्

शान्तिं प्रत्युत काञ्चनाञ्चति मनः सत्ताम्रलाभेन मे ॥ १८७

शुद्धमत्त एष शिवावतारमदृशो नरेन्द्रोऽहूरे भविष्यति मच्चत्तिप्रवृद्धवनो
निखिले विश्वे भारतधर्मदर्शन माहात्म्ये अनुग्रभावेन प्रोद्द्योतयिष्यति ।
नर-नारायणसेयान्नतश्च किञ्चित् भेषजनतत्पेन प्रुषमेव प्रचारयिष्यति, निर्दिष्टं
मार्धकममश्च भविष्यति ।

(ततः प्रविशति जननी मारदामणिः)

रामकृष्णः । विश्ववत्स्थानमाधिनि ! मन्मथीष उपविश ।

सारदामणिः । तथा करोमि । किन्तु नाथ ! शून्यनिव सर्वं मयं
प्रतिभाति । उत्तापनशक्तिरहिताऽस्मि, शैत्यरहितश्च पवनो माध्यन्दिनमार्तः-
गपरांदिनं ददति म्रियन् । सर्वे भक्ताः मन्दनोन्मुत्ता इवस्ततोऽन्नायाः इव
विचरन्ति । हे सर्वकर्मकृष्ण मगदन् ! सर्वेषां हितायैव संमाध्य ज्येष्ठ-
गमपदैर्ष्यम् ।

परमहंसदेवः । देवि क्षेमकरि परमहंससाधनमप्सु ! शृणु मद्रचनम् ।
एते सर्वे मम भक्तपुत्राः कथमनाया भवेयुः । अनाथः मयस्य मातापितरौ न
विद्येते । मम महाममाधेरनन्तरं विश्वजननी भूत्वा त्वमेतान् सर्वान्
परिपालयिष्यसि । पुनश्च शृणु—

तदा सुतोऽनाथ इति प्रतीत
आस्ते जनन्या रहितो यदा सः ।
पितृर्वियोगात्तनयस्य दुःखम्
अनाथता तस्य तु मातुनाशात् ॥ १८

मातृहीना जनोऽनाथः, पितृहीना जनो दुःखमाग्नं जायते खलु । मातृहीनः
प्रायेण मृत एव ; पितृहीनस्तु तेजोहीनः केवलम् । देवि ! जानीये मातृवत् एव
मन्तानाना चिरमुत्पन्थानम् ।

सारदामणिः । किन्त्वेनाकिन्यहं कथमेतेषा सर्वेषा सहाया भवेयम् ?

रामकृष्णः । त्वयि जीनिष्यामि अहमपि भ्रुवम् । तत्र चिन्तासु
कर्मसु ध्यानेषु धारणासु नितरा जीनिष्याम्यहम् । तत्र जीवने मम च कुत्र
वा भेदः ।

(ततः समायातश्चिकित्सकरः डाक्टर महेन्द्रनाथ सरकार-महोदयः)

डाः सरकारमहोदयः । (बहिर्देशात्) अप्यन्तरायातुमादिष्टोऽस्मि !

(जननी सारदामणिः ऋणितं बहिर्गच्छति)

परमहंसदेवः । कथं न ? सर्वे स्वन्वकर्मसाधनमवश्यमेव कुर्यात्,
कर्मणा कर्मभोगशान्तिः ।

डाक्टर-सरकारमहोदयः । (प्रविश्य) किन्तु भवान् आत्मानं रोगशान्तो
नानुकूलो करोति चेत् किं वयं कुर्मः ? इच्छाशक्तिर्वलीयसी । विरेपतां
महादशानां महापुरुषाणाम् ।

परमहंसदेवः । डाक्टर महोदय ! पश्य पश्य—

यदुपसि समुदेति प्राचि रागोऽरुणस्य
 यदुत दिवसशेषे लोहिताभा प्रतीच्याम् ।
 प्रवहति पवनो यच्चन्द्रसूर्यौ च भातः
 कलय ननु तदेतत् कस्य वा शासनेन ॥ १०६

सर्वं तस्यैवेच्छया सघटते खलु ।

डक्टर-सरकारमहोदयः । किन्तु भवादृशा महान्ती न सर्वसाधारण-
 नियमापेक्षिणो भवेयुः ।

रामकृष्णः । चिकित्सकवर ! जानामि किल—

आत्मानमार्पयमह् करयोजनन्या
 न स्वेच्छया किमपि कर्तुमह प्रवर्ते ।
 विश्व चराचरमिय सुनियन्त्रयन्ती
 यन्मे हित भवति तन्नियत विदध्यात् ॥ ११०

स्वेच्छया नाह किमपि कर्तुं वाञ्छामि

डक्टर-सरकारमहोदयः । किन्तु भवान् स्वल्प भाषतामिति मम
 ऐकान्तिकी प्रार्थना । कठोरे रोगोऽस्मिन् भवान् निरन्तरमालपनादिकं
 करोति चेत्, चिकित्सकः किं करिष्यति ।

रामकृष्णः । तत्रापि भगवत्या इच्छा बलवती । साऽदिशति,
 करोम्यहम् । यथा नरेन्द्रनाथोऽस्मिन्नेव क्षणे मया शिक्षणीय एव । तद्वान्
 बहिर्गमनसमये तु चिन्तनवृद्धिमान् सप्रेमयतु ।

डक्टर-सरकारमहोदयः । वाढम् (यहिर्गच्छति) ।

रामकृष्णः । (स्वगतम्) जनश्रमेवास्य नरेन्द्रस्य हृदयभिलाषं
 पूरयिष्यामि ।

(ततः प्रविशति नरेन्द्रनाथः)

रामकृष्णः । नरेन्द्र ! शृणु । न निरर्थक चिन्तन-द्विष्टो भव ।
 ममानतार-विषये गन्देहयुज तव मनश्चेद् दृढीमि—

ओतायामवतारो यो यः पुनर्द्वारे युगे ।

एकीभायमनयोलोकोः रामकृष्णः क्लिष्टात्म्यहम् ॥ १११

नरेन्द्रनाथ । (स्वगतम्) कथं गुरुदेवो मम चिन्तनविषयं ममग्र-
मेवाविकलं जानाति ? मत्स्यमेव त्रेताद्वापरलीलाचतुरो नरविग्रहधारी
स्यस्य मग्नानेष ।

(साध्याग प्रणम्य)— परमदेवदेव । भृशं कृतार्याऽस्मि । तत्र शिक्षा
एव मम धरमः यत्नम् । तामेव विश्वस्य सर्वत्र प्रचारयिष्यामि ध्रुवम् ।
नाहं पर्यते निगूढो भवेयं साधारण-सन्त्यासिवत् ।

त्वद्दत्तामधिगम्य शक्तिमनुला विद्या त्वया शिक्षिता
लोके ख्यापयितुं गृहीतशपथो यत्नं विधास्ये परम् ।
सोऽहं केवलमात्ममोक्षणपरं ससारकोलाहलात्
अत्येप्यामि न जीवनं शमयनं सन्त्यासिसाधारणम् ॥ ११०

अपि च—

त्यन्मन्त्रप्रतिसंस्कृतेन मनसा कापाययासो दधद्
धर्मदोत्रमशेषभूमिवलयं सपादयिष्येऽचिरात् ।
त्यद्वयपारम्यमृतवृत्तिं हितं विश्वयन् पेदान्तभाष्यं नयम्
उद्यैर्भारतवर्षदर्शनकथां विस्तारयिष्ये क्षितौ ॥ ११३

रामकृष्ण । निश्चितं जानीहि, तत्र करयारहं न्यस्तोऽस्मि । त्वं
यद्यैव मां नेष्यसि, तत्रैवाहं यास्यामि । त्वं सार्यकप्रयत्ना नितरा
भविष्यसि ।

(श्रीनरेन्द्रो गायति)

जीवननदी मम वहति क्षुरधारा ।
मध्यपथे प्राणतरणी चिकर्णधारा ॥ ११४
ऊर्मिमाला दोललोला कम्पामारा ।
नीलनीलाकृतजल-लुप्त-पारा ॥ ११५
तीरे क्वापि भाति दीप्तिराशासचारा ।
आशीराशिर्जलोत्तरा दुःखहरा ॥ ११६
उष्ट्रद्वय-नाममुधा वर्षाकारा ।
चिद्विचिन्तावनपरा प्राणाकारा ॥ ११७
सुधा क्षरन् लोकेऽनुलाऽपारा ।
दुःखदैव्य-पारावार-पारवरा ॥ ११८

समाप्त पष्ठ - दृश्यम् ॥

सप्तम - दृश्यम्

[समयः— पूर्वाह्नः ।

स्थान— धुपुडि ग्रामस्थस्य कस्यचन भक्तस्य गृहम् ।

श्रीमाता, ग्राम्यनार्यः, काश्चन, गोलाधाम्बा, योगीन्द्राम्बा]

[भागीरथी पश्चिमतीरस्थ-धुपुडिग्रामे स्वामिजि महाराजेन सह माघ
मासात्कार, महाराजस्य दीर्घकाल प्रवास प्रार्थन च]

श्रीसारदामणि । अहो समायाता मनोहारिणी ऊषा ।

श्वेतान्बरा वरारोहा रक्तललाटशोभना ।

भास्करारात्रिकस्थाली धृजनशङ्खनादिनी ॥ ११६

मालयचामरोपेता मेघालिपुष्पभूषणा ।

ऊषा स्वर्णमहोक्त्या प्रादुरेति दिग्गङ्गे ॥ १२०

अदूरे प्रवहति खरतरा भागीरथी-धारा

पतितपावनी कलुषनाशिनी कल्याणसारा ।

हरजटाजूट-मन्थनसंघट्ट-रसित-श्लेहाकारा

कालकालकाल-ब्रुटनातुल-प्रवाहाकुलापारा ॥ १२१

जननि भागीरथि । मम माथो भक्तमन्तानान् सर्वान् मम हस्ते
न्यस्तवान् । नक्तदिव चिन्तयामि तेषां हितानि । अहो । अतुलनान्ये
तेषां सन्तानानां सर्वेषां हृदयानि । स्वभातृः परित्यज्य समागताः सन्ताना
मे मां दृष्ट्वा समग्र विश्वं विस्मरति । मम हर्षवर्धनाय किं किं
ते न कुर्वन्ति । (उर्ध्वं विलोक्य स्वामिनमुद्दिश्य)

दयस्व दास्या मयि नाथ तादृशं

यथा हि सन्ताननिकाय एष ते ।

हिमातप्याभ्या स्वशिरासि गोपयन्

क्षमेत सम्पादयितुं मुजोविक्राम् ॥ १००

माताऽह , मयि तिष्ठन्त्यां न मे कश्चन सन्तानो विपन्नेत । अहो
मुषर्णचन्द्रमोनिमोऽरमतुसुतो नरेन्द्र. सर्वेप भ्रातृणा हितसाधनाय विश्वस्य
कल्याण-संपादनाय, नाथस्य धर्मप्रपञ्चनाय च किं किं न करोति ?

नाथ शिचतमेतेषा मङ्गल विधेहि ।

(तत प्रविशन्ति काश्चन ग्रामस्था नार्य.)

गोलापाम्बा । अहो साम्प्रत प्रारभते जनारण्य-मृदुवात-प्रवाहः ।

योगीन्द्राम्बा । पुन शीतल चन्दनद्रुमममाश्रयिपत्रगाना सुरभि-
निश्वामो मा अस्मान् व्याकुलीकरोतु ।

सारदामणि. । मा मैत्रं भण ।

द्विष्ट सम्प्रति वर्तते क्षितितलं दु रेन नैकास्त्रिणा
दूरीकर्तुमिदं मयाऽवहितया भाव्य हि नाथाज्ञया ।

देवादिष्ट-पथे नितान्त-सरले सर्वे. समालम्बिते

हिंसाद्वेषविहीनमाशु भविता विश्व सुरैकास्वदम् ॥ १०३

काचन शिष्या ।

ग्रामोऽरमदीयो नितरामधन्य.

स्पर्शेन ते मातरभून् कृतार्थ. ।

पुण्यात्मना पादरजोभिरेषा

मार्गोऽपि जातोऽस्य सुराध्यतुल्य. ॥ १०४

अन्या काचन । केचन कथयन्ति-पितुरपि माता गरीयसी-अन्धकागजज
सन्तानान् प्रति स्नेहाधिकहेतोर्निश्चितम् ।

अमृत .महित सागरजननं

मातरि निहितं तुलनाहीनम् ।

‘मा’क्षर-कथनं कस्मपदहनं

“तु” सदा मवाच्य-तरणे तरणम् ॥ १०५

सारदामणि । सरले । मा भव भय । नाथो मे सर्वम् । अहं
दीनहीनाऽखलाऽयला सरला बाला, न तु सखला, केवल नाथस्य बलेनोद्भूता ।
देवो ज्वालयति चेत् किञ्चिज्ज्वलामि न वा नाहं जाने । केवल जानामि
नाथादेशात् करोमि सर्वम् ।

गोलापाम्बा । मात । य यौगानन्दमहाराज श्रीठक्कुर स्वयं
नोद्भूतवान् तस्मै त्वमेव कृपां दर्शितवती ।

सारदामणि । तदपि ठक्कुरस्थादेशेनेति न विस्मर्तव्यं श्रीमत्या ।

योगीनाम्बा । आदेशोऽस्तु वा न वा, धय जानीमहे माताऽस्माकमहलनीया,
ठक्कुरस्य पूर्णसाधनामूर्ति, वेष्टल वदनावरणवस्त्राभ्यन्तरे लुक्कायितस्वरूपा ।

काचन ग्रामीण-नारी । जननि जगदम्यिके । त्वदायमनानन्तरं नमः
भक्त्यन्तर्गतं तथा चान्माकं सर्वासां भाग्यगणनम् । सर्वत्र राजते मधुर
रौद्रच्छविर्जनमनोहरा सञ्जीवनतत्परा । गन्धराज-कुम्भकाशोक-यूथिका-
मालिका दोदुल्यन्तैः सर्वत्र रज्यत्कण्ठा नीलकण्ठा अत्युष्णोत्तोलित पुच्छमालिका
नृत्यन्ति । उद्गतरोम विकासडम्बर कदम्ब मम्भारो धरिनी रक्षयति
चिनापित रोमाञ्जिताम्, पुष्पे पुष्पे तव स्मितरेखा, शष्पे शष्पे तव वादसन्धार-
मृदुकम्पन, पतनिशिञ्जने तव नाथ-‘ठाकुर’-नाम-अपध्वनि ।

धर्मस्तवैष निजस्वरूपनिगूह्यत इत्

सुत जगद् भ्रमतु तेन विलुप्त-बोधम् ।

ग्राम्या वयं भगवतीं भवभोतिहन्त्रीं

जानीमहे जननि । तामिह सारदा त्वाम् ॥ १२६

सारदामणि । नाथो यूयं कथमधन्या भवेत् । नाथस्य मम सरले
पन्थानमनुसरत, सर्वासां युष्माकं चित्ते चिराय राजिष्यतेऽनिवार्यां शान्ति ।

(सर्वा बहिर्गच्छन्ति)

(दूरान् मातरं पश्यन् स्वामीजिराकुलं प्रविशति)

श्रीमाता । अहो । मनो मम सूचयति, मम प्राणघनपुनो नरेन्द्रोऽ-

द्यैवास्मिन् स्थाने समागच्छन् ममानन्दातिशय्य सजनयिष्यतीति । पुनो मम सर्वेषां गुरुभ्रातृणां तथा जगतः सर्वेषां च हितार्थं निखिलं भारतं परिभ्रमिष्वकामोऽपि मातृस्नेहच्छायालाभादिव चङ्गदेशं प्रत्यागतः । नाथ ! पुत्रवदनारविन्दसदृशं कदा नु मम घटेत ?

स्वामीजि । (त्वरितं प्रविश्य प्रणम्य च) -

सार्थकं जन्म मे मातुः सुतृपादपद्मदर्शनान् ।

धन्योऽयं घुषुडिप्रामो यत्रास्त सारदाऽम्बिका ॥ १२७

प्रहा उपप्रहा सर्वे व्याध्वा वासवादयः ।

पालयन्ति तवादेशं नरुदिव सुलोत्तरा ॥

दीनहीन-सुतस्यास्य गृहाण कोटिशो नतिम् ॥ १२८

सारदामणि । सुत नरेन्द्रनाथ । पितरं श्रीश्रीठकुरं वन्दस्व ।

अत्रला नार्यह किं कर्तुं पारयामि ?

नरेन्द्र । विना कारणं मातुः । न श्रीठकुरं “फलहारिणी” काली पृतादिवसे तत्र श्रीचरणया द्वादशगर्भव्यापि जपहेतुकं मालयवरं समर्पयामास ।

आध्यात्मिकादि-बन्धुसुख-विमोक्षहेतु-

स्तातो ममाविरभवन् सुत-सप्रहार्थम् ।

माता पुनस्तु मपि भाग्यवशात् सुतानां

सरक्षणाय विधिना प्रणिधीकृताऽसि ॥ १२९

मम माता पितुरपि शतशो गरीयसीति प्रबुधमहं मन्ये ।

सारदामणि । तात नरेन्द्र । श्रीश्रीनाथस्य मम प्राणठकुरस्य धर्मां दर्शनं च विश्रम्य सर्वत्र भगवतु प्रचारितम् । अहा कठोरो न्यामा मपि त्वयि च विश्रम्य समुल्लापप्रार्थनाय । श्रीठकुरस्या भिलापश्चिरं विनयताम् ।

स्वामीजि । मातुः । पश्य । श्रीठकुरस्य निदेशपालनमेव मम जीवनस्य केवलं व्रतम् ।

सारदामणिः । किन्तु कथं नरेन्द्र त्वं तथापि परमुद्विग्न इव लक्ष्यसे ?

स्वामीजिः । विश्वजननि मात । भवत्याः पादपद्मे निगूढ-
मात्माभिलषितं निवेदयामि । मात, प्रार्थये यावत्कालपर्यन्तं भगवत
श्रीगुरुदेवस्य सङ्कल्पं न कार्येण रूपायितं करिष्ये तावन्नाहं प्रत्यावर्तिष्ये ।

(साष्टाङ्गम् प्रणिपत्य) जगदम्बिके । आशिषो देहि, यथा मम
सङ्कल्पः सिद्धिमाप्नुयात् ।

सारदामणिः । (स्वामीजि-महोदस्य मस्तकौपरि हस्तं निधाय)
मात ! श्रीश्रीठक्कुरस्तत्र मनोरथमऽऽश्रमेन परिपूरयिष्यति ।

स्वामीजिः । (त्वरितमुत्तमप्यभ्युद्यन् मातृचरणयोः प्रणम्य)—
मात ! तवाशीराशिर्मम परमसन्तनम् । अतः परमहं नि सन्दिग्धाऽस्मि
यदिजयो मेऽऽश्रमेन भवेत् ।

(श्रीश्रीसारदामणि-स्तुतिः)

मातृमणे त्वा नमामि ।

दयस्य मयि मात. स्नेहमयि

तनयस्ते पूजनकामी ।

श्वासे च प्रश्वासे भावनाविन्यासे

मातृचरणानुगामी ॥ १३१

पुण्यविमण्डन-नह्यतरंगान-पावनीं शरणं प्रयामि ।

नरेन्द्र विह्वलं मातृपदयत्नम्

अमलं कुरु दिनत्रियामी. ॥ १३२

॥ सप्तम-दृश्यं समाप्तम् ॥

योगीनाम्बा । अहो ! नरेन्द्रनाथः समायात इति परमानन्दो
मातुः भीसारदामनैः । वस्तुतो माताऽस्माकं भृश कातरासीद् भक्तवर्षस्य
वलरामवसुमहोदयस्य तथा च परममत्तस्य सुरेन्द्रनाथ-मित्रस्य
चिरमिगहात् ।

स्वामीजिः । अहो ! बहिःस्था जना अस्माकं हृदयकातरतां
तत्त्वतो बोद्धुममथां इय प्रतिभाति मे । महन्मित्रं मम वाराणसीस्थः
श्रीप्रमदादाग-मित्र महोदयः । वलराम-वसु-महोदयस्य देहावसान-
समाद प्राप्य मयि भृश मन्दति अगौ प्राह—“किमेतत् स्वामीजि-
महोदय ! स्वामी भवान्, शोकतृता भवति न दुष्यते” ।

(गारदामनिमुहुर्य) किन्तु मातः ! अहं तस्मै इव प्रत्युत्तरं
दत्तवान्—

“किं चिन्त्यतेऽत्र भवता हृदयान्य-अस्तु
तुयांश्रमे निरसता नहि चिन्तं नः ?
जानीहि किन्तु मनुजान्तरतोऽप्यमीषां
द्वेशोऽधिकोऽस्मि परदुःखविलोक्त्रनेन ॥ १३०

पिशेयस्तु चिन्त्यतामगौ वलराम वसु महोदया मम गुरुभ्राता । भगवतो
गाधस्य परमहंसदेवस्य भीचरणमल वय मममेवाराध्य वगामः । तस्य
विषांगेन निश्चितमेवाह कातरं भवेयम् । श्रन्तस्तद्व्यानुभूतिहीनं गन्ध्याग-
जीवनं न मे पाद-हितम् ।”

सागरदामजिः । तात ! मुमुक्षुत्वं दत्त त्वया । गन्ध्यागजीवनं
ममत्वं ममदर्शनीभूतम् । स्नेहिनां गन्ध्यागिनां ममत्वं सर्वेषु वाराणसे
तथात्मनेषु च सर्वोत्तराणि गर्दयाऽद्भुतनीयम् ।

गोलापाम्बा पुनस्तत्र ! बाह्वि ब्रह्मव्यासना विहिता
भीरामकृष्ण मठ परित्यज्यन्तम्

स्वामीजिः । माग्द तत्त्वं भृश प्रदत्तो मया विहितः । गाम्भवं
तत्त्वं तत्त्वं चिन्त्यतेऽस्मि ।

सारदामणि. । किन्तु वयं नरेन्द्र त्वं तथापि परमुद्विग्न इव लक्ष्यसे ।

स्वामीजि. । विश्वजननि मात । भवत्या पादपद्मे निगूढ-
मात्माभिलषित निवेदयामि । मात, प्रार्थये यावत्कालपर्यन्तं भगवत
श्रीगुरुदेवस्य सङ्कल्पं न कार्येण रूपायित करिष्ये तावदाह प्रत्यावतिष्ये ।

(साष्टाङ्गम् प्रणिपत्य) जगदम्बिके । आशिषां देहि, यथा मम
सङ्कल्पं सिद्धिमाप्नुयात् ।

सारदामणि । (स्वामीजि-महोदस्य मस्तकोपरि हस्तं निग्राह्य)
तात । श्रीश्रीठक्कुरस्तव मनोरथमऽयमेव परिपूरयिष्यति ।

स्वामीजि । (त्वरितमुल्लस्य भूयश्च मातृचरणयोः प्रणम्य)—
मात । तवाशीराशिर्मम परमसख्यम् । अतः परमहं निमन्दिष्याऽस्मि
यद्विजयो मेऽवश्यमेव भवेत् ।

(श्रीश्रीसारदामणि-स्तुतिः)

मातृमणे त्वां नमामि ।

दयस्य मयि मात. स्नेहमयि

तनयस्ते पूजनकामो ।

श्यासे च प्रश्यासे भावनाविन्यासे

मातृचरणानुगामी ॥ १३१

पुण्यविमण्डन-नहवतरान-पावनीं शरणं प्रयामि ।

नरेन्द्र विह्वलं मातृपदवलम्

अमलं कुरु दिनप्रियामो. ॥ १३२

॥ सप्तम-दृश्यं समाप्तम् ॥

अष्टम - दृश्यम्

[परित्राजको विवेकानन्दः । आलोयार-महाराज-देवानजी-रामचन्द्रस्य
 भवने श्रीस्वामीजी-महाराजः । मूर्तिपूजाविषयकालोचनम् ।
 समयः—१८९१ ख्रीष्टाब्दस्य फेब्रुवारी-मासः ।
 स्थानं—आलोयार-महाराजस्य देवानजी-रामचन्द्रस्य प्रासादः ।]

प्रविराजन्ति स्वामीजी-महाराजः, देवान-मेजर-रामचन्द्रः,
 स्वामि-महाराजस्य भक्त्युन्मत्तः । गावति स्वामि-महाराजः]

अनन्त-करुणासिन्धुगोकुलविहारी ।
 सदाभक्तिमधुपायी मरन्दप्रसारी ॥ १३३
 अद्भुतसन्मिताकारो हृदयसञ्चारी ।
 जगद्ग्रापी प्रियानन्दः प्रेमोन्मादकारी ॥ १३४

हं मधुमृदन राधाभूषण वृन्दावनरसचारी
 दुरन्तदुर्जन-चेतोविलसन्-मुरलीनिनादकारी ।
 वर्धय शान्तिं ज्ञानसकान्तिं मैत्रोत्तम-प्रचारी ।
 सततानन्द-पीयूषस्यन्द-विपुलपुञ्जप्रसारी ॥ १३५

मेजर-रामचन्द्रः । आलोयार-निवासीनः सर्वे मन्त्रां कर्तव्यं भुक्त्वा
 ज्ञानन्दाभुपरिपूरितलोचनाः श्रीभक्तिमद्विहारि-मन्त्रं चेतनाश्रुमवन्ति ।
 श्रीरामान् ! यदि मन्त्रार्थं रचये, कर्तव्य-प्रदुग्धे कर्तव्येन दुर्गन्धं
 भवन्तोऽस्माकं भोग्यनिर्वाहन् ।

स्वामीजिः । सङ्गीतेऽरुचिः, नहि-नहि, तत्रास्म्यहं सदारुचिः ।
श्रूयतां भवद्भिः ।

(सङ्गीतम्)

गैरिकवसनं धृत्वा मोहनं शंखकुण्डलं हारि ।

योगिनी-सुवेशे यामि तद्देशे

यत्र स निष्ठुर-हरिः ॥ १३६

(अहं) मथुरानगरे गृहे गृहान्तरे भ्रमिष्यामि योगसारा ।

दृष्टे प्राणवन्धौ अन्धरन्ध्रसन्धौ यन्नाम्यञ्चल-द्वारा ॥ १३७

स्वीय-प्राणप्रियम् आनेष्यामि स्वयं

को वा रोधन-समर्थो रे ।

सति तु रोधके मरण-साधके

नारीवधस्यातिस्तमेतु रे ॥ १३८

(स्वामीजि-महोदयस्याधु निरगंतधारं भूमौ पतति)

कश्चन भक्तः । (अन्यं भक्तमुद्दिश्य)

अहो प्रेमान्मादना, अहो भावमाधुर्यम् ! एष महामक्तो निश्चितमेव
वृन्दावनचन्द्रं दृष्टवान् । अन्यथेदृशी भावस्फूर्तिर्नैतस्याभविष्यदिति प्रुषम् ।

(स्वामिमहोदयः पुनरपि गायति—)

(अहं) मथुरानगरे गृहे गृहान्तरे भ्रमिष्यामि योगसारा ।

दृष्टे प्राणवन्धौ अन्धरन्ध्रसन्धौ यन्नाम्यञ्चलद्वारा ॥

(वृन्दावदयावेगेन स्वामीजिमहोदयः प्रस्तरवत् प्रतिभाति)

कश्चन भक्तः । अहो मधुमयः स्वामिमहाराजः पुण्य-मागीरधी-धारयेद
निरर्गलाधुधारया जगत् पुनाति ।

अन्यो भक्तः । (अन्यं भक्तमुद्दिश्य) वैद्युतिकशक्तिधरोऽयं
महामानवो यस्य पार्श्वान्महाप्रयत्नेनापि दूरं यातुं न समर्थोऽस्मि ।

स्वामि-महाराजः । (ब्रमेण स्थैर्यमापद्य) अयमेव वृन्दावन-
गोकुलप्राणधन-श्रीकृष्णः अवतारेषु सर्वप्रथममेव प्राचारयच्छ्रेष्ठ-भावादशद्वयम् ।
प्राथम्येन, विभिन्नभावमार्ग-समन्वयः ; द्वितीयतश्च, अनासक्तिः । नरक-

भोति स्वर्गमुखमोगमेयञ्च सर्वभीतिमोगादिकमेव एव महायतारो धर्मतो
दूरेऽपसार्य प्रेम्णे प्रेम, कर्मणे कर्म, कर्तव्याय कर्तव्यम् एवंविधं श्रेष्ठजपमन्त्रा
भारतभूमौ तथा च विश्वे प्रथमं संप्राचारयत् ।

नमः श्रीकृष्णचन्द्राय कर्मयोगप्रचारिणे ।
अनासक्ति-विधात्रे च कर्मयोग-विधोपिणे ॥ १३६
अवतारवरायास्मै समन्वय-प्रसादिने ।
खण्डित - भारताखण्ड - मण्डलाकारकारिणे ॥ १४०
करणा - वरणागार - भक्तदासप्रमोदिने ।
आनन्दोद्भास-सान्द्राय प्रेमसौख्य-विधायिने ॥ १४१
मधुर-कोमलाकार - विश्वचेतोविमोहिने ।
धराकृष्ण - सुविन्यास - महाकृष्ण-स्वरूपिणे ॥ १४२
नमस्तस्मै नमो नमः ।

रामचन्द्रजी । अहो नोभाष्याशयाति महाराजः श्रीलश्रीमङ्गल-
सिंह-महोदयः । स्वयम्भुवैव महाराजोऽत्रैवायातः ।

(प्रविशति धीरं महाराजः)

सत्कारोऽस्मै विधेय इति । तथाप्येनमित्यं प्रक्ष्यामि । (विचिन्त्य स्वामि-
महोदयमुद्दिश्य)—श्रूयते किं भवान् अद्वितीयः पण्डितधुरन्धरः । ततो
बहुलाथोपाजनममर्थोऽस्ति । तत्तुन्हीकृत्य कथं मन्त्र्यागिवेशधर इतस्ततः
परिभ्रमामि ?

स्वामि-महाराजः । भवानपि बद्धः,

विहाय कार्याणि नृपोचितानि

सहाङ्गलैस्त्वं मृगयायितासी ।

अटाट्वसे किं नियतं समन्ताद्

रसेन पानाशनयोः प्रमत्तः ॥ १४४

(मभासदः सर्वे चञ्चला इतस्ततोऽपलोकयन्ति)

कश्चनान्तःपुरचारी । (उत्पृष्ठामभिनयन्) अहो हतभाग्योऽयं साधुः ।

अचिरेणैव राजाशया प्राणानमो लक्ष्यति ।

महाराजः । (विचिन्त्य) कथं तत् करोमि नाहं यत्कुं समर्थो द्रुपम् ।

तथापि तन्मह्यं रोचते इत्यतस्तथा करोमि ।

स्वामि-महाराजः । (सहर्षम्) अहो उत्तमम्—सन्न्यासवेष्टेन परितो-
भ्रमणं मह्यं रोचते, ततोऽहमपि तथा करोमि ।

महाराजः । पुनरपि प्रष्टुकामोऽस्मि ।

स्वामि-महाराजः । निश्चितं प्रष्टव्योऽस्मि । यदतु भवान् ।

महाराजः । सर्वे मूर्तिपूजा कुर्वन्ति सत्यम् । किन्तु तस्या नास्ति
मे विश्वासः । तत् किं नु मे भविता ।

स्वामि-महाराजः । नूनमेतन्महाराजस्य परिहासवचः ।

महाराजः । नहि, स्वामिमहोदय, नहि । नाहं सर्वसाधारणवत्
काष्ठं मृत्तिकापिण्डं ग्रस्तरं धातवपदार्थं वा पूजयितुं समर्थः । अपि तेन
परजन्मनि ममाधोगतिः स्यात् ?

भीतिं स्वर्गसुखभोगमेवञ्च सर्वभीतिमोगादिकमेव एव महावतारो धर्मतो
दूरेऽपसार्य प्रेम्णे प्रेम, कर्मणे कर्म, कर्तव्याय कर्तव्यम् एवंविधं श्रेष्ठजपमन्त्रं
भारतभूमौ तथा च विश्वे प्रथमं संप्राचारयत् ।

नमः श्रीकृष्णचन्द्राय कर्मयोगप्रचारिणे ।
अनासक्ति-विधात्रे च कर्मयोग-विघोषिणे ॥ १३६
अवतारधरायास्मै समन्वय-प्रसादिने ।
खण्डित - भारताखण्ड - मण्डलाकारकारिणे ॥ १४०
करणा - वरणागार - भक्तदासप्रमोदिने ।
आनन्दोल्लास-सान्द्राय प्रेमसौख्य-विधायिने ॥ १४१
मधुर-कोमलाकार - विश्वचेतोविमोहिने ।
धराकृष्ण - सुविन्यास - महाकृष्ण-स्वरूपिणे ॥ १४२
नमस्तस्मै नमो नमः ।

रामचन्द्रजी । अहो सांभाष्यादायाति महाराजः श्रीलक्ष्मीमङ्गल-
सिंह महोदयः । स्वग्रहमगत्यैव महाराजोऽनैवायातः ।

(प्रविशति धीर महाराजः)

महाराजः । (स्वगतम्) दूरेऽतिष्ठमहम् । किन्तु कथनांगलभाषा-
महापण्डितः सन्न्यासी आयात इति मम देवानजी-रामचन्द्र महाशय-
सकाशान्द्रुना तस्यैव ग्रहमागतोऽस्मि । अहो सरं नु—

फोटीसूर्य-समुदीप्त-सन्न्यासिपेश-मण्डनः ।

प्रतिभाभास्वरानन्द-महोमहो-विभूषणः ॥

राजने वरमन्न्यासी ॥ १४३

(स्वामिमहोदयमुद्दिश्य सश्रद्धम्) श्रील-स्वामिनहोदयं वन्दे ।

स्वामीजीः । कल्याणमस्तु महाराजस्य ।

महाराजः । सत्यं नु मन चिगुनरानिना रामचन्द्रेपोनं सिरेप-

सत्कारोऽस्मै विधेय इति । तथाप्येनमित्य प्रक्ष्यामि । (विचिन्त्य स्वामि-
महोदयमुद्दिश्य)—श्रूयते निल भवान् अद्वितीयः पण्डितधुरन्धर । ततो
यदुलायोपार्जनममर्थोऽसि । तत्तुन्हीकृत्य कथं सन्न्यामिवेशधर इतस्ततः
परिभ्रमामि ।

स्वामि-महाराजः । भवानपि यद्वद,

विहाय कायाणि नृपोचितानि

सहाङ्गलैस्त्वं मृगयाविलासी ।

अटाट्यसे किं नियतं समन्ताद्

रसेन पानाशनयोः प्रमत्तः ॥ १४४

(सभामदः सर्वे चञ्चला इतस्ततोऽवलोकयन्ति)

कश्चनान्तःपुरचारी । (उत्कण्ठामभिनयन्) अहो हतभाग्योऽयं साधुः ।

अचिरेणैव राजाश्रया प्राणानसौ त्यज्यति ।

महाराजः । (विचिन्त्य) कथं तत् करोमि नाहं यत्कुरु समर्थो ध्रुवम् ।

तथापि तन्मह्यं रोचते इत्यतस्तथा करोमि ।

स्वामि-महाराजः । (सहर्षम्) अहो उत्तमम्—सन्न्यासकेशेन परितो-

भ्रमणं मह्यं रोचते, ततोऽहमपि तथा करोमि ।

महाराजः । पुनरपि प्रष्टुं कामोऽस्मि ।

स्वामि-महाराजः । निश्चितं प्रष्टव्योऽस्मि । वदतु भवान् ।

महाराजः । सर्वे भूर्तिपूजां कुर्वन्ति सत्यम् । किन्तु तस्मां नालि

मे विश्वासः । तत् किं नु मे भविता ।

स्वामि-महाराजः । नूनमेतन्महाराजस्य परिहासवच ।

महाराजः । नहि, स्वामिमहोदय, नहि । नाहं सर्वसाधारणवत्

काष्ठं मृत्तिकापिण्डं प्रस्तरं घातव्यपदार्थं वा पूजयितुं समर्थः । अपि तेन
परजन्मनि ममाधीनगतिः स्यात् ।

स्वामि-महाराज । तत्तु विश्वाससापेक्षम् । (स्वामिमहोदयस्य भक्ता परस्पर प्रति विलोकयन्ति) ।

कश्चन भक्त । (स्वगतम्) अहा श्रीकृष्णमूर्त्यादिक दृष्ट्वाऽशेषभक्ति-
भावेन य साष्टाङ्ग प्रणमति, एतत्तस्यैव महासाधोद्वेगम् ?

स्वामि-महाराज । (पुरतः भित्तिगात्रोपरि लघ्वमान महाराज-
स्वलेख्य प्रति दृष्टिं बद्ध्वा) कस्य प्रतिकृतिरेषा ?

रामचन्द्र । महाराजस्य ।

स्वामि-महाराज । देवान महाराज । कुत्र स्वग्रहस्थिता
प्रतिकृतिमेता निष्ठीवनसिक्ताम् ।

(सर्वे भीतिभीता जायन्ते)

स्वामि-महाराज । (सर्वतो दृष्ट्वा) य कोऽपि अत्रत्य क्षिपत्
निष्ठीवनम् अस्य प्रतिकृतेरुपरि ।

(सर्वे वाग्हीना अन्योन्यवदनान्यवलोकयन्ति)

रामचन्द्र । (किंकर्तव्यताविमूढ) स्वामि-महोदय ।

आलेख्यमेतत् परमादृतस्य

सहामहिम्नोऽस्य महीपतेर्न ।

अश्रद्दधाना इव तत् किमस्मिन्

निष्ठीवत हन्त वय क्षिपाम ॥ १४५

स्वामि-महाराज । किन्तु अस्यां प्रतिकृतौ न विद्यते महाराज
स्वयम् । केवल कागदखण्डमेतत्, तथापि यथमस्मिन् विषये युष्माक-
मेतादृशी भीति सद्बोचो वा ।

श्रीमन्तो ननु चिन्तयन्तु हृदय प्राप्ता यदस्मिन् पत्रे

मृषो न स्वयमस्ति नाम्नि च पुनस्तस्यास्थि वा शोणितम् ।

वार्तालाप-पराङ्मुखे मुरठिने यानासनादयमे

किं भीतिर्भयतामिहातिविषमा चित्रार्पित भूपतौ ॥ १४६

रामचन्द्र । जहो ! नहि नहि, नैतत् कदाचनास्माभि कर्तुं पार्यत ।

स्वामि-महाराजः । कथम् भीतिः ! यतः अस्या प्रतिकृतौ दृश्येते
महाराजस्य सादृश्यम्, पतिता च कायच्छाया । निष्ठीवनसिलायाम् अस्या
स्वयं महाराज एवापविनीकृतः स्यात् इत्यनुमीयते युष्माभिः ।

रामचन्द्रः । (समाश्वासनशीलः) तत्र कः सन्देहः ?

स्वामि-महाराजः । (महाराजमुद्दिश्य) महाराज ! पश्यतु मवात्—
यद्यपि चित्रमिदं तत्त्वतो न भगवतेन, केवलं कागदमात्रं, तथापि रूपसाभ्यात्
चित्रेऽस्मिन् भगवता रूपाकृति प्रतिगिम्बनात् एते सर्वे आनेत्यमिदं भवन्त-
मिवाद्रियन्ते, सम्मानयन्ति च । ततो वन्द्यतः किं नाम पार्थक्यं भवत
आनेत्येन चैतेन सह :

विज्ञायापि विभेदमस्य भवता साकं त्वदीयैर्जनैः

सश्रद्धं समयं समक्तिकमिदं चित्रं यथाऽज्ञतोऽस्यते ।

एव मूर्तिसमर्चकैरपि विज्ञानद्विर्द्रयोर्मिन्नता

मूर्तिर्देवधिया मृदादिघटिता भक्त्या समाराध्यते ॥ १४७

भगवद्भक्ता अपि मूर्तिविशेषं भगवतः प्रतीकं मन्यन्ते । पश्यन्ति
ते लीलाविशेषं भगवतो मूर्तिविशेष इति प्रबुधमेव । मूर्तिविशेषे भगवद्दर्शन-
मित्येतदेव प्रकृतं प्रतीकोपासनावत्त्वम् ।

घरातलेऽस्मिन् सुचिरं भ्रमित्वा

न कञ्चनाहं श्रुतवान् कदाचिन् ।

“दयस्व दारो कृपणे मयी”ति

“शिले भजे त्वामि”ति वा वदन्तम् ॥ १४८

महाराज ! तद् दृष्ट्वन्व, मत्स्य जानीहि — सर्वेऽपि उपासते पद्मद-
मताम् । अस्मत् मानुजगो स्वन्वरूपं व्यनक्ति । भक्ताः प्रत्यक्षाद्-
प्रभृतिमूर्तिं दृष्ट्वा स्मरन्ति चिन्मयेऽदेवताम् ; अत एव भक्ता मूर्तिं पूजयन्ति ।

महाराज ! जयमेव मम दर्शनप्रसारः । अन्येऽपि विषये कथमहं वक्तुं
शक्नुयाम् ?

मङ्गलसिंहः । महात्मन् ! मानवान् श्रुतं मया भवता ज्ञानगर्भं उच्यते ।

वद्राञ्जलिर्विनिवेदयामि—यशदेव भवतोक्तं, तत् सर्वमेवाक्षरशः सत्यम् ।
एतावत्कालपर्यन्तमन्त्रस्य मम चक्षुरद्य चन्मीलितम् ।

स्वामिमहाराज ! मयि दयता भवान् ।

स्वामि-महाराजः । महाराज ! परमात्मानं विना को नाम प्रसाद-
दानेऽनुग्रहप्रदर्शने वा समर्थः ? भगवान् परमनृणामिन्धुः । भवास्तमेव
शरणं गच्छतु । तेनैव भवतोऽशेषं स्यात् क्षेमम् ।

(स्वामिमहाराजो भगवतो महिमानं महतीतेन कीर्तयति)

हे मधुमूदन मुरलीमोहन मञ्जुमञ्जीरधारी ।

मधुपगुञ्जन-चित्तरञ्जन-मधुर-निकुञ्ज-पुञ्जचारी ॥ १४६

मथुराभरण - मोदनचरण - मरोचिमालिकाप्रसारी ।

मरणशरण - मायाभोहघन - मेदिनीमोचनकारी ॥ १५०

श्री-गधारमण - रङ्गिणीरङ्गण - रजोराशिविदारो ।

रूपविरोचन - रुचिरलोचन - गगनीयूपासारी ॥ १५१

राससुशोभन - रमयिमण्डन - गद्गरोदनसंहारी ।

रत्निकरञ्जन - रक्षोगञ्जन - रुचिरानन्दसञ्चारी ॥ १५२

सभासदः । जयः स्वामिमहाराजस्य जयः । जयः स्वामि-

महाराजस्य जयः । जयः श्रीपरमहंसदेवस्य जयः ।

॥ अष्टम-दृश्यं समाप्तम् ॥

नवम - दृश्यम्

[न्याम—गुजरातस्थ—लिम्बडिपुरी ।

स्वामिः—स्वामि ।

लिम्बडि पुर्यां स्वामिनः दृश्यस्य विवरः ।

चिन्ताङ्घ्रिः स्वामि महाराज लिम्बडि-नगरे माधुनिग्रामस्थाने
उत्पन्नः वर्तते]

(प्रियति बन्धकाराच्छुद्धिं विधातुं स्वामि महाराजः)

स्वामिमहाराजः । अपरिचित-स्थाने माधुनिग्रामं दृष्ट्वास्मिन् स्थाने
आगच्छन् । एते साधनोऽपि मामनिर्दिष्ट-कालापात्रं स्थापयन्तुः ।
किन्तु दिनद्वयेनैवाहं वीतादरोऽस्मि । कथं न माधुनिग्रामे नारीणां यदेच्छं
गमनागमने । एतन् मर्ममशुभमिदं परिच्छिन्तते । तन्मयाऽवश्यमेव स्थान-
मेतत्पश्यन्त्यम् ।

एष स्वधर्मः किल पापविन्दो

यज्जायते नातिचिरेण सिन्धुः ।

यत्र म्रियन्ते यत साधनोऽपि

पापात्मभिः पङ्क्तले निलीनाः ॥ १४३

अपि च —

कलाम्बिका-शाकनिभानि मन्ये

द्विज्जप्रसूतानि हि दुष्कृतानि ।

सृत्वेष्टनामानि ततोऽभयानि

मयाऽशु गन्तव्यमितः सुदूरम् ॥ १४४

तदस्मात् स्थानाद्दूरे गन्तामि ।

(द्वारमुन्नोचयितुं भृशं यतमानोऽपि व्ययमनोरथो जायते स्वामिमहाराजः)

करगतो ध्रुवमस्मि दुरात्मना

गृहकयाटमिदं हि सकीलकम् ।

जननि । किं गुस्तेवमतोच्चय

प्रथयितुं न भवेयमहं क्षमम् ॥

वरदे मात श्रीसारदे मयि प्रसीद ॥ १५५

अथवा भगवदिच्छा सबदा विजयतेतराम् । भगवान् परीक्षितुमिच्छति माम् । तस्मात्तु मया भेतव्यम् । यथा तथा भवतु, इष्टानामैव केवल मया स्मरणीयम् ।

(तनोषविश्य सङ्गीतमुखेन भगवती स्तौति)

परम-करणाग्रनिस्त्वमसि जननि

सुधानिर्मरिणी भवाब्धितरणी ।

विश्वविपत्तारिणी विपादहरणी

रक्ष तनयाधम मा त्रिलोकीभरणी ॥ १५६

(आभ्रमाध्यक्ष सहचरेण सह प्रविशति)

आश्रमाध्यक्ष । भो साधा महाराज । अपि कुराल भवत । सर्वमास्ते भवत सुखकरम् ?

स्वामिमहाराज । भवतामानुकूल्येन आतिथ्यदानेन च कृतशोऽस्मि । विन्दु स्थानमिदं त्यक्तुं बाञ्छाम्यचिरेण । कथं द्वार ममास्तेऽगलबद्धम् ?

अध्यक्ष-सहचर । (उद्यर्हमन्) हा हो हो । पण्डितप्रवर साधो । एतदपि न बुध्यसे ।

अध्यक्ष । (सहचर तिरस्कृत्य) तूणीं भव । शृणु साधुमहाराज । अस्ति भवता महत् प्रयोजनं मे । प्रार्थये भवन्तं कस्मैचनोपकाराय । यय विपत्रा स्म ।

स्वामिमहाराज । तदर्थं कथमहं अगलबद्धं कृतम् । परेषामुपकार-
गाथनं यथामाध्य स्वच्छया करणीयमित्येव मे चिन्तनस्य व्रतम् । भवता
या सेवा मया करणीया ।

सहचरः । हो हो हो, भृश परापकारी साधुरयम् । कृपास्तु खलु भगवान् । महागुरो । अत्राद्देश्यमस्माकं निश्चितं सफलीभविष्यति । (उच्येहंसति) ।

अध्यक्ष । (सहचरमुद्दिश्य) वत्स ! शान्तो भव । (स्वामिमहाराज-मुद्दिश्य) स्वामि-महाराज ।

निशीथिन्यामस्यामिह हि भवने कोऽपि भविता
महान् यज्ञोऽस्माकं भवति पणञ्च पुनरयम् ।
महासाधोराजीवन-चरित-कौमार्य-नियमो
वलिर्देयस्तत् त्वं भव समुचितं माजनमिह ॥ १५७

अत्र रात्रौ अस्माकं यज्ञसमाप्तये भवता ब्रह्मचर्यमवश्यमेव विसर्जनीयम् । तद्विपयिणीं सम्पन्न् व्यवस्थां सुष्टुरूपेण मया कृता ।

स्वामिमहाराज । (मरोपम्) धिग् धिग् ! अपि भवन्त साधवः परवो वा । साधुमि वृत्ते कस्मिंश्चिद् यज्ञे ब्रह्मचर्यपरिहारः अमार्जनीयोऽपराधो ध्रुवम्—वस्तुतः सोऽचिन्तनीय एव । शान्तं पापम् । अस्योच्चारणे पापं श्रवणेऽपि पापम् । दूरमपेहि स्थानादस्मात् । सुदृष्टेन पापपुरी मेतामहं लक्ष्यामि ।

(सक्रोधं बहिर्गन्तुमिच्छति स्वामि महाराज । सहचरं अध्यक्षं मार्गावरोधं करोति ।)

स्वामिमहाराज । मह्यं मार्गं देहि गमनाय । भो पापण्ड ! अपसर दूरम् ।

अध्यक्ष । भो साधो ! मिष्टमापन्नं नास्ति वृष्टश्चेत् शेषकया शृणु—
स्वीयेच्छया वायं परेच्छया वा
स्वग्रहचर्यं परिहार्यमेव ।
यद्ब्रह्मचर्यं न चरन्ति केऽपि
त्वं वा कथं तच्चरितासि साधो ॥ १५८

तस्माच्छलेन बलेन कौशलेन वा अस्मदभिमतं वयं त्वयाञ्चश्यं परिपूरयिष्याम ।

सहचरः । हो हो हो ! भोः साधो न जानास्यस्माकं यज्ञ-
मन्त्रम् । शृणु—

स्त्रियो देवाः स्त्रियः प्राणाः स्त्रियश्चैव विभूषणम् ।

स्त्रीसङ्गिना सदा भाव्य साधुना मुक्तिकामिना ॥ १५६

ॐ ह ह ख ख वज्रमध्ये ढ ढ

वज्रमणौ हुं हुम् ।

चट् चटास् चट् चट् फटास् फट् ॥ १६०

स्वामिमहाराजः । असहनीय पापमापितमेतत् । ममाप्युत्तर श्रूयताम् ।

केनाप्युपायेन न मया सन्न्यासधर्मो ब्रह्मचर्यं वा विसर्जनीयम् ।

अध्यक्षः । यदि त्व प्राणैर्विमोच्यसे, किं स्यात् ?

स्वामिमहाराजः ।

यद् ब्रह्मचर्यं स भगवति धर्मः ।

प्राणैर्गल धर्म-विवर्जितस्य ।

तन्मा यथेष्टं नतु हिंस्रं मृत्यु

न ब्रह्मचर्यं तु मया विवर्ज्यम् ॥ १६१

सहचरः । भृशं खलु साहसिकस्त्वम् ! बहवः साधवस् त्वादृशा
अस्माभिर्दृष्टाः ।

शृणु रे साधो । अस्माकमध्यक्ष महाशयस्याशय आदेशो वा कदापि
व्यर्थो भ्रष्टाक्षरो वा न भवति । यदि त्वं बाञ्छसि जीवित् परि-
पूरय तस्येच्छाम् ।

ततो निखिले भारते सद्धर्मस्त्वया प्रचार्यते चेत्, कः कुर्यात्तवा-
प्रशंसनं, को वा शास्यति ?

अध्यक्षः । रे निर्वोध मन्त्र्याग्निन् !

आसाय कालं ते प्रदीयते समयो विवेचनार्थम् ।

प्राणांत्यदयसि स त्वमित् ऊर्द्ध्वं भविष्यति न ययोक्तकारी चेत् ॥ १६२

(ततः गगहचरोऽध्यक्षः द्वाग्मर्गं लपट् कृत्वा बहिर्गच्छति)

त्वामिमहाराज । इ जननि भवतारिणि । यदि असज्जनहस्ते मम
मरण त्वयाभीषित , निश्चितमेव तद् भविष्यति । किन्तु कति कति
न मत्तास्त्वया पूर्वं सरसिता ? पारावारेऽक्षलशृङ्गे च ; यथा कृते
सुगे तथा कलाजपि । तदद्य विषग्रीह त्वत्कृपामेव केवल याचे ।

(विचिन्त्य सविश्वासम्)

विपत्ता ते भवेदारीर्त्त मात सारदामणे ।

नून प्रचारयिष्यामि गुरोर्मे धर्म-दर्शने ॥ १६३

(तत् प्रविशति कश्चन बालक)

बालक. । (सोद्वेग) साधु महाराज । किं सञ्जातम् ? कथं
भवान् अर्गलरुद्धकक्षे शान्ते ?

त्वामिमहाराज. । अहो !

नीरन्ध्ररुद्धे भवने समन्तात्

प्रायस्तिरश्चामपि दुष्प्रवेशे ।

घटत बालस्य कथं प्रवेश -

स्तदेष नूनं प्रहितो जनन्या ॥ १६४

नून जनन्या इतोऽयं सम्प्रेषित : (प्रकाशम्) बालक । कथं त्वमिह
भविष्योऽसि ।

बालक. । सगापनम् अर्गलमुन्मान्य प्रविष्टोऽस्मि । अजस्रा जना
सर्वे इव सोह्लासं नृस्यन्ति । नाहमस्मि वैदंष्ट्र । भवान् कटिर्ति वदतु—
को नाम उपकारो मया करणीय ?

त्वामिमहाराज । बालक । अपि त्वं लिम्बडि राजाप सन्देशं दातुं
समर्थो भविष्यसि :

बालक. । निश्चितमेव । को नाम सन्देश ?

त्वामिमहाराज । म मया लिखितव्यं , किन्तु कुन ? मयत्तु ,
मृत्पात्रमग्राशेऽस्मिन् लिखिष्यामि अङ्कारेण (तथा करोति) ।

(मृन्मयमाननाश बालकस्य हस्ते दत्त्वा)

त्वरितं गच्छ । महाराजायैतं दत्त्वा मनुद्वाराय यतस्व ।

बालकः । माधु महाराज ! निश्चितमेव तत् करिष्ये ।
 गृहमंगलवद् भूत्वा गच्छामि । यथा तेषां दृष्टिरपि नानतिभ्यति ।
 अक्षिरेणैव भवता माहायक विधास्ये ।

(बालको निगंतः)

म्यामिमहाराजः । अननि भारदामणे ! तवैवेच्छा नितरां क्लीपणी ।
 अन्यथा क्षुद्रो बालक एव वक्ष्यन्मिन् समयेऽथ समागच्छेत् । (गायति)

(बाह्य - कौरवान्)

मातुर्मे भारदामणेर्दृष्ट्वा नामामन्न
 प्राणयियोगो यदि स्यान् भवतु मे तन् संयतम् ।
 शयने शिष्यं ममाहो मुख मुनिर्मक्षम् ॥ १६५
 फोटिगुणमणिग्रनिर्जननी मे भारदामणिः
 क्षात्या माहात्म्यं किञ्चिन् पूजयति यामदिरुतं
 पोटशी कालिरा गुरुः स पूजाशदानामन्तम् ॥ १६६
 (वयन) मातृनाम मे मयनम् ।
 मापय हनकमने मम त्व श्रीपादरमनम् ।
 पागजमीरुत किमु तनयं गुरु मातृपुत्रम् ॥ १६७

क्षणार्धमात्रोऽपि कृतं विलम्बं

न चैप दृश्येत जनस्तु जीवन् ॥ १६८

प्रथमः प्रहरी । नहि, नहि, देशिकवर ! का वार्ता धन्यवादस्य ?
यिन्त्वस्माक महाराज एतद्रिपयक किमपि न जानाति । अतः परमेतेषां
सर्वेषा कठोरशास्त्रि महाराजो विधास्यति ।

(राजप्रहरिणा सह सशिष्याभ्रमाध्यक्षस्य प्रवेशः)

अध्यक्षः । (वृत्ताञ्जलिः)

साधो क्षमासार चरित्रपूत

विद्वेष-दृष्ट्या न विलोकयास्मान् ।

प्राणैर्यथारमान न राजा वियुञ्ज्यात्

कर्तुं तथा त्वं भव सानुकम्पः ॥ १६९

स्यामि-महोदयः । महाराजो यथा दधते तथा विधास्ये ।

॥ समाप्तं नवम-दृश्यम् ॥

बालक । साधु महाराज । निश्चितमेवाह तत् करिष्ये ।
 गृहमर्गलबद्ध कृत्वा गच्छामि । यथा तेषां दृष्टिरत्र नापतिष्यति ।
 अचिरेणैव भवता साहायक विधास्ये ।

(बालको निगत)

स्वामिमहाराज । जननि सारदामणे । तवैवेच्छा नितरां बलीयसी ।
 अन्यथा क्षुद्रो बालक एष कथमस्मिन् समयेऽत्र समागच्छेत् । (गायति)

(बाहार — कोषताल)

मातुर्मे सारदामणेर्गृहीत्या नामामल
 प्राणवियोगो यदि स्यात् भवतु मे तत् सखलम् ।
 शक्तवे शिवत्व ममाहो सुख सुनिर्मलम् ॥ १६५
 कोटिगुणमणिखनिर्जननी मे सारदामणि
 ज्ञात्या माहात्म्य किञ्चित् पूजयति यामविकल
 पोडशीं कालिका गुर स पूजाक्षदानामलम् ॥ १६६
 (वयल) मातृनाम मे सखलम् ।
 स्थापय हृत्कमले मम तव श्रीपादकमलम् ।
 पाराणसीफल विभु तनय कुरु मातृवलम् ॥ १६७

(ततः प्रविशति लिङ्गडि राजस्य प्रहरिद्वयम्)

प्रथम प्रहरी । स्वामि महाराज । भवानागच्छतु अस्माभि सह ।
 अहो दुःसाहसिकत्वम् अत्रत्यसाधूनाम् ।

(द्वितीय प्रहरिणमुद्दिश्य)

गच्छ यधो । अध्यक्षमत्राह्वय, यथा न ग पलायनतत्परो भवन् ।
 तस्य सहचराश्च सर्वे आगच्छेयुः । प्रादुषापय—सर्वे तं राजाशया
 विचारणीया, कथञ्चन न स्थानात्तर गच्छेयुरिति ।

(द्वितीय प्रहरी बहिर्गच्छति)

स्वामि-महाराज ।

गच्छ शृणु मृशमग्नि मद्रा
 युनग्नि युष्मानपि साधुवादै ।

क्षणार्धमात्रेऽपि कृते विलम्बं

न चैष दृश्येत जनस्तु जीवन् ॥ १६८

प्रथमः प्रहरी । नहि, नहि, देशिकर ! का वार्ता धन्यवादस्य !
किन्त्वस्माकं महाराज एतद्विषयकं किमपि न जानाति । अतः परमेतेषां
सर्वेषां कठोरशस्त्रि महाराजो विधास्यति ।

(राजप्रहरिणा सह सशिप्याश्रमाध्यक्षस्य प्रवेशः)

अध्यक्षः । (कृताञ्जलिः)

साधो क्षमासार चरित्रपूत

विद्वेष-दृष्ट्या न विलोकयास्मान् ।

प्राणैर्यथास्मान् न राजा वियुञ्जगत्

कर्तुं तथा त्वं भव सानुकम्पः ॥ १६९

स्वामि-महोदयः । महाराजो यथा दयते तथा विधास्ये ।

॥ समाप्तं नवम-दृश्यम् ॥

दशम - दृश्यम्

[स्थान — श्रीरामेश्वरे कन्याकुमारिका-मन्दिरादुत्कर्षितं
विवेकानन्दप्रस्तरराशि ।

समय — पूर्वाह्न ।

स्वामि-महोदयस्य स्वसकल्पविवृतिः ।]

(प्रविशति स्वामिमहाराज)

स्वामि-महोदय ।

पद्मरामटन् निखिलदशमुपागतोऽस्मि
प्रान्तेऽद्य दक्षिणतमे वत् भारतस्य ।
रत्नाकरेण परितः परिवेष्टमान
तीर्थोत्तम यमिह सन्त उदाहरन्ति ॥ १७०

महो स्थाने एतु रामेश्वर साधवो दक्षिणभारतीय-वाराणसीत्याहु ।

अत्रत्य-मन्दिरमनुत्तममत्र वर्षे

माहात्म्यतश्च महता वपुषा च मन्ये ।

शिल्पक्रिया चरमकौशलसारभूतै

संवेष्टित यदमितो रुचिरैरलिन्दै ॥ १७१

कन्याकुमारीति मनोज्ञ-नाम्ना

मनोज्ञमूर्त्येह विभाति माता ।

उद्गच्छता वाष्पभरेण कुण्ठो

मामेति मे व्याहरतोऽत्र कण्ठ ॥ १७२

स्थानेऽन्नागमन ममासीत् परमाकाङ्क्षितम् , तथास्मिन् मन्दिरे पूजादानम् ।

सर्वं तत् सत्कृत्यं यथायथमनुष्ठितम् ।

मन्दिरान्नातिदूरे प्रस्तरमध्ये भारतवर्षस्य भूखण्डेऽस्मिन् समागत्य मनसि मे महान् भावकोलाहलं चन्द्रिक आस्ते ।

पथान्मम राजते—महादेशमदृशी अटुल-विभूतिमयी देशजननी भारत-भूमिरेकदा सर्वधर्म-दर्शन-विज्ञान-शलादि-ज्ञानमारा । पुरतो ममोत्तुङ्ग-वीचिमाली निरन्तरार्तनादमुखरो भारतसागरः । ऊर्ध्वे दिग्दिगन्त प्रसारितं नीलं नभः । मगनान् मरीचिमाली चोर्ध्वं प्रवरन् मग्नैरपति स्वीय-गौरव-यणान् किरणान् अपरिमेयान् । अन्तर्जालं ज्वलतीव मागरवक्षः । अपि तद्भारतवर्षस्य दुःखदैव्यहेतोः ?

अशान्तः सागरः प्रोक्त इति युक्त्या न युज्यते ।

रत्नाकरो महाचित्तः शान्तो दान्तः सदा भवेन् ॥ १७३

मर्यादा शाश्वती सिन्धौ गतेः सीमनि बन्धनात् ।

पूर्णताचिह्नमात्रं तु तरङ्ग-भङ्ग-रङ्गणम् ॥ १७४

फोडलोलोर्मिमालायाः पारावारः परायणम् ।

महान्द्रो महाशान्तो रसोद्वेलो महाविभुः ॥ १७५

अहो कोमल-मधुरं गायन् समुद्रपथेन याति कोऽयं जनः स्वनरण्या-मारुदः । मत्स्यजीवी कश्चनेति निश्चितम् ।

(कश्चन मत्स्यजीवी गायन् प्रविशति)

मम भव-नाविक रे !

अवृत्ते सागरे कृष्णाक्षोभपरे

रक्ष तरणीं मम कृपाल रे ॥ १७६

क्षुद्रा मे तरणी सहस्र-सयोजनी

वर्ततेऽनादृता पाराधारे ।

मुहुर्दोदुष्यते, सद्यः प्राणघाते

कुरु दयासिन्धो करुणां मयि रे ॥ १७७

अन्नचन्द्रहारा मङ्गलध्यानपरा

गृहिणी रोदनसारा गृहाभ्यन्तरे ।

भवसमुद्रतटे कृष्णकृष्णमेघजूटे

तनयोऽपेक्षते व्यथितोऽन्तरे ॥ १७८

क्वासि त्व स्वामिन् । धरित्रीरक्षणकामिन्

दीनान्तर्यामिन् दुःखपारावारे ।

धारय त्व सर्वं क्षेपणौ गुणादिक

वक्षसि रक्ष मा पुण्यसारात्सारे ॥ १७९

(सङ्कीर्त श्रुत्वा भृश चिन्तातुर स्वामिमहाराज सुचिर ध्यायति)

स्वामीजि । अहो करुण गायत्रय भूतस्यजीवी । एव शत

सहस्र निरत्र वीन-भारतवासिन अश्रूणि नि सार्यं कठारतम-दारिद्र्य-
सपीडिता बुभुक्षा-भूर्जितान् सन्तानानन्नहीनान् मृत्युमुखपतितानपि रक्षितु-
मसमर्था रोरन्ते ।

अन्यतस्तु—प्रबलविलासोन्मत्ता क्षमतामदगर्विता धनिना निर्धनान्
निष्पिब्य स्वविलास-तृष्णा परितर्पयन्ति । शिक्षादीक्षाहीना अन्यजा
पुरोहित सम्प्रदायस्य निष्ठुर-ध्यवहार-दीर्णा सनातन धर्मं प्रति जाता
वीतश्रद्धा । हिन्दुधर्ममनादृत्य बहवो जना कुर्वन्ति च धर्मान्तर
ग्रहणम् । उच्चशिक्षाभिमानिन स्वार्थान्धा ग्रामवासिन स्वजनानपि
परित्यज्य पत्नीमात्रमारा अभारतीय-जीवनानि यापयन्त अधीरमाकुल निर्ममतम
कालमतिवाहयन्ति । इत्यमेव त हिन्दुधर्मभूतशिरसि अभिशापाम्निगोलिका
क्षिपन्ति । तत्फलान् च—

निरर्थानुष्ठान विदधति जना धर्मविधया

क्रमाल्लुप्तो दशादधिगतफलो वैदिकविधि ।

कुसकाराच्छन्न विकृतचरित भारतमभूत्

तदतद् धर्माय वहति किल कङ्कालमधुना ॥ १८०

(प्रविशति कश्चनास्थिकङ्कालमारा धीवर बालक)

धीवर-बालक । अहो ध्यानरत एष सन्न्यासी बह्विज्ञानादारङ्गिणे

मुनृर्पुत्रिव जात । तथापि मातापितरौ मम सर्वदा वदत ध्यानमग्नाना ध्यान

मङ्गः कदापि न करणीय इति । माहं कदाचन सन्न्यासिजनस्य ध्यानमङ्गे प्रवर्तेयम् । तथापि ममचूहेदी प्राणमेत्री दैन्यहाहाकारो मां करोति ध्यानमङ्ग-सन्न्यासितोऽपि मिश्रातत्परम् । (स्वामिमहोदयस्यान्तिकं गत्वा ध्यानमङ्गं मत्वा) देव सन्न्यासिमहाराज ! यदि किञ्चित्वास्ते मोक्ष्यद्रव्यं, तर्हि मया कृपया ददातु मयान् ।

स्वामिमहाराजः । अस्मिन् जनानिस्ते म्याने वैनोपायेन त्वम् वागतांऽसि, कथं वा !

धीवर-यास्तकः । देव ! अहं कदाचन धीवरयास्तकः समुद्रेण सह श्रौद्धन्निव जीयामि । ततो यदा मम पिता नौयानेन दूरसमुद्रं प्रति प्रस्थितः, तदाऽहं सन्तरभ्रमेन समुद्रशैकटात् स्थानेऽस्मिन् समागतः ।

स्वामिमहाराजः । तद्वदतु, क्षुत्पीडितस्त्वं प्रायम्येन प्रसादशेषं देवस्य मत्तय ।

धीवर-यास्तकः । देव मया तद्ददातु मयान् । मातृवकारो तदुपस्थान्य यथासमयं तदन्नदेवतं सेविष्ये ।

स्वामीजिः । यथासमयमिति किम् ?

धीवर-यास्तकः । माता मे कदापि न पितृश्रेष्ठं ग्रहीष्यति । यदि मातापितरौ बुभुक्षितौ, कथमदमश्रं ग्रहीष्यामि ?

स्वामिमहाराजः । एष एव नियमः ।

धीवर-यास्तकः ।

एष मे पितृव्यस्य नियमो हि सनातनः ।

पितरौ देवताश्रेष्ठौ प्रसादं प्राप्नुया तयोः ॥ ६८१

स्वामिमहाराजः । पिता तन्नोपाजनं नश्येत् कथं तव पितृव्यस्य दैन्यं भवत् ?

धीवर-यास्तकः । देव महाराज !

श्रुत्वाऽपि तातः श्रममन्तहीन

न ग्रामजासोऽर्जयितुं समर्थः ।

यतो हि नौमाटकवृद्धिशुल्कै—

रूपाजितोऽर्थो व्ययितोऽस्ति सर्व ॥ १८०

माता तु मे कदापि स्वीयामनाहारवार्ता पित्रे मम लेशतोऽपि न ज्ञापयति ।
किमहं करोमि । तस्माद्दृष्टि परिवार दुःखनिवारणार्थमेनाह बहिरागतोऽस्मि ।

स्वामिमहाराज । कियत्कालात् पूर्वं किमु तव पितृवास्या दिशि
गतवान् ।

धीवर-बालक । अयं किम् ?

स्वामिमहाराज । ततस्त्व पुन सत्तरिभ्यसि कूल प्रति वृमुक्षुरपि ।

धीवर-बालक । अयं किम् ?

स्वामिमहाराज । (स्नेह प्रकटय्य) नहि, नहि, ममैव नौयानेन
त्व गच्छ । नौगाहका न त्वामर्थं याचिष्यन्ते । मुद्रा स्वल्पा
अस्मत्तो गृहाण (इति दातुमुद्यत) ।

धीवर-बालक । नहि, नहि स्वामिवर ।

न हि मुद्रा ग्रहीतव्या मया सन्न्यासिनो जनात् ।

किञ्च मातुर्विनादेश करिष्ये न कदापि तत् ॥ १८३

केवल धुत्पीडिता मम माता ददह्यत इति हेतोर्भिक्षां प्रार्थये ।

स्वामिमहाराज । भा नौगाहका ! यूय बालकमेतं तीरे स्थापयित्वा
पुनरनागच्छत । (बालको बहिगत)

अहो ! ईदृशानि कति कति न पुण्यचित्राण्यखण्ड-सत्त्वव्यञ्जकानि मम
दृष्टिपथं समागतानि । मम भारतवर्ष ! मन्थतावृष्टि सर्वोच्च भृङ्गारुहस्य
तवाग्र कथमीदृशी दशा ?

(पुनर्ध्यायन्)

अहो ! लक्ष-लक्ष-सन्न्यासिनो वयं भारतवर्षस्य कठोर-भ्रमलब्धात्र-
पुण देशवातिनां हितार्थं किं कुर्म ? अपि वयं दर्शनं शास्त्रतटिल-
तथ्यमात्रोद्गारण-परा एतान् न वञ्चयाम ?

श्रीगुरुदेवो मामवधयत्—शून्योदरे धर्मो न शोभते । स्थूल तण्डुल-

वस्त्राणां प्रयोजनमनिवार्यमेव । शून्योदरेभ्यो घमापदेशदानं निरर्थकमिति । अथवा धर्मप्राणां मारुतवर्षाणां सर्वे एव । गृहे गृहे, कानने, ग्रामान्तरे, पथि सर्वत्र प्रस्तुतिरिति मारुतीयानां धर्म्यक्रियाकलापः । अत्र मारुतीयानाम् अवश्यप्रयापनं शिक्षायां प्रसारस्य, अत्रयस्त्र-संस्थानस्य च । किन्तु निष्कपदं सन्त्यासी न्यहं वयं तत् कुर्याम ? अत्र प्रथमं प्रयोजनं सत्यपरायण-धर्मकुर्यान्-मानवानां द्वितीयञ्च अर्थस्य । (पुनरपि ध्यानमौनं) ।

(सहसा उद्यते) श्रीश्रीगुरुदेवस्य आशीर्वादौ कार्यभारमिममहं ग्रहीष्ये । भगवता गुरुदेवस्यैवेच्छया अदूर-भविष्यति भारतस्य प्रति-नगरं प्रतिग्रामं तथाविधा नरा नार्यश्च सहस्रशो जन्म लप्स्यन्ते, ये गतानुगतिकतया न भविष्यन्ति स्वार्थपरायणाः, न वा धाविष्यन्ति मीन-लालसामिलक्ष्यं, परन्तु नरनारायण-प्रेमायै सर्वस्य समर्थं मशायुगचक्र-विनर्तन-सहायका भविष्यन्ति ।

किन्तु कुताऽर्थो मिलिष्यति ? चिन्ताभारमिमं मस्तिष्के विरुद्धं हृदय-शोणितमोक्षणेन पर्यभ्रमं भारतमखिलम् । धनिनो राज-महाराजा भया-समायुक्ताः सहायतादानाय । किन्तु केवलं मौखिकी सहायभूतिरेव मया लब्धाः ।

यदि स्यात् केवलं भारतवर्षस्य सुखापेक्षी, निरर्थकं समयो मे यात्यति । विस्तीर्णनीलवागरराशिं मधुतीयं याम्याम्यहं मारुतीयानां पञ्चत पाश्चात्य-देशमेतेषां कृते सहायताभिश्चार्यम् ।

यदि विजयो मां वृत्तुयादर्थं नहं स्वदेशं प्रयागमिन्वाम्यन्यथा मरणं न भवतु प्रयत्नाद्यसरेऽस्मिन्, का क्षतिः ?

हे देव । देहि मे शक्तिं दुर्जयाम्, अवश्यमेवाहं विजयी भवेयम् ।

धारिणि जननि एहि ।

उत्तालसागरे तिरोभूतपारे तारणतरणि एहि ।

मरुभूमिप्रान्ते वृष्णातिश्रान्ते रसनिर्मरणि एहि ॥ १८४

कष्टकित-कानने विमार्गविवरणे शिखामालिनि एहि ।

रुद्धकारागारे वद्धकायसारे पवनवाहिनि एहि ।

पालिनि जननि एहि ॥ १८५

॥ समाप्त दशम-दृश्यम् ॥

एकादश - दृश्यम्

[स्थानं—भाद्राजनगरे श्रीमन्मधनाथ भट्टाचार्य-महोदयस्य गृहम् ।

समयः—पूर्वाह्नः ।

प्राप्त-मातृनिर्देशस्य स्वामिमहाराजस्थानन्दातिशय्यम्]

(प्रविशति श्रीस्वामिमहाराजः)

स्वामि-महाराजः । अहो अपूर्वं-सुन्दरं सौकरोन्ज्वलं प्रमातम् ।
सूर्यदेवः सहस्रकर-विस्तारेण दुहितरं धरित्रीं आशीर्भिरभिनन्दयति । ततः—

प्रतिसरः कमलानि सहस्रशो
विकसितानि भवन्ति दिनोदये ।
प्रतितरुधरते रुचिरं स्त
पिक-शुकादि-विहङ्गम-सन्ततिः ॥ १८६

अपि च —

क्षेत्रे क्षेत्रे श्यामलाः शस्यमाला
दोलायन्ते मन्दवायु-प्रसङ्गात् ।
नद्या नद्या चञ्चला ऊर्मिलेखा
अभ्यस्यन्तीवोत्प्लुनेर्लाघवत्वम् ॥ १८७

स्वामि प्रातरद्य सुदुर्मृदुर्ममानन्दमयीं करुणामयीं सेवामयीं जननीम् ।

सा साम्प्रतं तिष्ठति मातृमन्दिरे
गोलापमात्रादि-सखी-मुसेविता ।
स्वज्योतिषोद्दीपितदिग्दिगन्तरा
विस्तारिपादा च विसारिखुन्तला ॥ १८८

तस्याः प्रसन्नाननारूप किरणैः सहस्रभक्तानां हृत्कमलानि विकची-
भवन्ति , तेषां गीरव मनोवीणा नियतं निनदन्ति जननी-मिष्टमधुरवाणी-
स्वरलयतनैः , शून्य-जीवन-पानाणि च तेषां जातानि पूर्णानि तस्याः
स्नेहामृतेन ।

अहो ! तस्या अरुण-चरण-रेणुकणामिः पवित्रीमवितुं मम मनो मृग-
स्तृकण्ठते ।

जननी सारदामणिः ।

कल्मषनाशिनी विश्वद्योतिनी

सुतस्नेह-हीरकखनिः ॥ १८६

मातुरादेशे सति दूरदेशे

प्रयास्यामि विपदध्वनि ।

तोयनिधिपारे ज्ञानप्रसारे

चित्त प्रधावति जननि ।

देवमार्गानुसारिणि ॥ १८७

(द्वारे कराघातः)

भक्ताः । (निष्ये) स्वामि-महोदय ! वयमन्तः प्रवेष्टुकामाः स्मः ।

स्वामि-महाराजः । वादम् । अन्तरागच्छत ।

(भक्ताः प्रविशन्ति)

सर्वे । स्वामिमहोदयं प्रणमामः ।

स्वामि-महाराजः । सर्वेषां कल्याणं भूयात् ।

प्रथमो भक्तः । स्वामिमहोदय ! भवत आमेरिका-धर्म-महा-सम्मेलने
योगदानार्थं प्रणामनिवेदनाहंमर्थं संगृहीतवन्तो वयम् । भवान् कृपया
गृहातु ।

स्वामि-महाराजः । इतोमय एवार्थः संगृहीतो युष्मामिः । सत्यं
नु सर्वे यूयं अमकुशलाः कर्मनिपुणाश्च ।

जानीत किञ्च, प्रेमसदृशं किमपि नास्ति जगति ।

प्रेमा लोकाह्वयत्यद्रिष्टङ्गं

घोरारण्यं घोर-घोरं मरुच्च ।

लब्ध्वा युष्मत्प्रेम मत्स्या विशुद्धं

धन्यस्मन्यः साम्प्रत चाहमस्मि ॥ १८९

प्रेमाऽयमक्षयोऽस्तु गुरौ परमहसे श्रीमताम् ।

भगवति परमात्मनि च स्वदेशमातरि चातिमात्रम् ॥ १६०

द्वितीयो भक्त । स्वामि महोदय । वयमेव धन्या, न भवान् ।

अस्माक सौभाग्य भवादृश-गुरुवरलामेन । शतसहस्रजन्म पुण्यफलेन वय
भवादृश गुरु लब्धवन्त । अहो । का वत जगति गुरुदेवसदृशो
जन ?

तुहिन-शैल-महामहिमोन्नत

मुग्धुनी-सलिलामल-मानस ।

अतलसिन्धुगभीर-बहुश्रुत

क्षितिरिवात्तिरा सहनोत्तर ॥ १६३

स्वामि-महाराज । मत्तवर । परम-शोभन खलु ते वच । किन्द

को नाम स गुरु । गुरुकोऽस्माक महागुरु श्रीपरमहंसदेव । व
वन्दध्वम् ।

सर्वे । (श्रीश्रीरामकृष्ण स्तुति)

जय प्रभो जय दूरितभवमय-निखिलवेदमय-सुधास्तुते

जयान्विके जय शिवभाष्योच्चय-दयाजितहृदय-भक्तवृते ।

स्मरत गुरुनाम विश्वगुणधाम-कृष्णयुतराम-कृपाकृते

जय मातर्जय वसुधाविस्मय-भाङ्गल्यनिलय-सुतादृते ॥ १६४

तृतीयो भक्त । स्वामि-महादय । पूर्यमस्माभि सगृहीत पञ्च

शतमुद्रामितोऽर्थो भवदाज्ञानुमारेण दरिद्रेभ्यो दत्त । साम्प्रत जन
साधारण्याद अस्माभि कियाश्चनार्थं सगृहीत । मक्षुष ॥ गृहीत्वाऽस्माननु-
गृह्णातु भवान् ।

स्वामि-महाराज । अहो जनसाधारण्यस्थायं । एतत्तु दान देश

भातृकाया एव, तत खश्चिरसि सप्तम्भ्रम धारयामि (तथा करोति) । किन्दु
वत्सगण । एषोऽर्थो दुष्पामिरेव सरक्षितव्य । ययाममय प्रयोजनक्रमेणाहम्
अर्थमेत ग्रहीष्यामि ।

सर्वे । यथादेशो भवतां तथाऽस्तु । प्रणामाञ्जलि-ग्रहणेनानुगृह्यह नो भवान् ।

स्वामि-महाराजः । (चिन्तापर्याप्तः) मत्स्यमेव यास्यामि नु 'चिकागो' धर्ममहासम्मेलनं हिन्दुप्रतिनिधिरूपेण किन्तु कोऽहमत्र स्वेच्छानुसारेण चलनाय

रथोऽहं गुरुदेवस्य चलामि तेन चालितः ।

धीणाहं पेवलं तस्य स्वेच्छया तेन यादितः ॥ १६५

अहं क्रीडनकं तस्य भवामि तेन खेलितः ।

यन्त्रमस्मि करे तस्य भ्रमामि तेन घूर्णितः ॥ १६६

अहो अपारा गुरुदेवस्य करुणा, अपूर्वो मधुरश्च स्वप्नः । तथाहि—

वृत्ताले तोयधेस्तोये देवः संचरति स्वयम् ।

सङ्केतेन समादिश्य तस्यानुगमनाय माम् ॥ १६७

तथापि—

स्वप्रार्थं नु ग्रहीष्यामि मातुर्निर्देशनाद् भुवम् ।

कोटिशोऽभ्यधिका माता पितुर्भारतशासनम् ॥ १६८

गुरोराशीर्वचः काम्य ततोऽपि मातुरीप्सितम् ।

माता श्रेष्ठं तपो नृणां साधनं भजनं शिवम् ॥ १६९

माता ध्यानं तथा ज्ञानं माता सर्वं परात् परम् ।

निखिलाश्रयणं माता जनने मरणे हितम् ॥ २००

ततोऽहं नितरां मातुरादेशं प्रतीक्षे । अहो अश्रुलनीया माता—

एकपाद्वे तुलायाः स्युश्चतुर्दश जगन्ति चेत् ।

पाद्वान्तरे प्रसादस्य जनन्या राजते कणा ॥

अणुमात्रा भवेत् सा वा मारि किं नु तयोर्मवेत् ? २०१

हास्यरेखा जनन्याश्च पारिजातेन तुल्यते ।

नन्दन-यनजातेन चेत् किं चास्तरं भवेत् ? २०२

पिकरते वसन्तस्य मारुकण्ठामृते तथा ।

सुतस्य कर्णमायाते किं नु सुसुतरं भवेत् ? २०३

एकतो जाह्नवीवारि स्पर्शनं मातुरन्यत ।

सुतेन लभ्यते माग्यात् किं नु शीततरं भवेत् ? २०४

ततो मातुः सारदामणे सकाशे विदेशयात्रायै अनुमतिं संप्राप्य पत्रमेकं लिखितं भया । अहो सुप्रसन्ना चेद् भवेन्माताऽचिरादायात्तस्या अनुशासनम् ।

मृत्युः । (प्रविश्य) देव एतदायातम्

स्वामि-महाराज । (स्वगतम्) नूनं प्राप्स्याम्येव मातुरादेशम् ।

(प्रकाशः) अये । किमायातम् ?

मृत्युः । पूज्यपाद स्वामिमहोदय । आयातं पत्रमिदं भवतः ।

(पत्रं दत्त्वा प्रस्थितः)

स्वामि-महाराज । (त्वरितं पठति)

“स्खलति । तात नरन्द्र । पत्रं तव मयासादितम् । भगवतः श्रीभीमगुरुदेवस्य पवित्रं नाम स्मरन् स्मरन् आमेरिकाभिमुखमग्रेसरीभव । कल्याणं त्वां वरिष्यत्यनिवायम् ।

स्नेह-चन्दनसिक्तं देवदुर्लभं शिवपुत्रं ममाञ्जलिनिधे । मातुराशीर्वादास्तु । सर्वत्र कवचीभूय रक्षन्तु, ददतु च विजयमपरिमितमतुलनीयम् ।

विदेशे विलासते सर्वदा सावधानेन त्वया भवितव्यम् । कल्याणोत्तरं मागं नित्यमनुसर । पितरं स्मरन् मातरञ्च । सर्वद्वन्द्वेनाशीर्वादास्तां विहायपयामि । अलमतिविस्तरेण ।

शुभाशीर्वादिका—तव माता ।”

(करताल-पूर्वकम्)

जय मातः सारदामणे जय ।

जय गुरुदेव जय ॥

अहो नु मातुः कृपा । अनन्या आशीर्वादेनानायासेन वागपरं गमिष्याम्यहम्, जेष्यामि च विश्वं समग्रम् । अतः परं नास्ति मनसि मे द्विषाकाचनं भीतिर्निराशा वा । साम्प्रतः सर्वकर्मसमोऽहम् ।

जय श्रीमातुर्जय ।

जयश्च गुरुदेवस्य मे ॥

प्रतिज्ञा ममावश्यं संपालयिष्यामि । दूरदूरान्तरेषु प्रचारयिष्याम्यहं कल्याण-
धाम्नो गुरुदेवस्य धर्मं^१ भारतमाद्यश्च शाश्वत साम्य मैत्री-शान्ति-प्रीतिवाणीम् ।

अद्य प्रभृति प्राच्य-पाश्चात्ययोः करसंमर्दनं भविष्यति । प्राच्यदर्शनं
मेलिष्यति पाश्चात्य-विज्ञानेन सह । उत्पत्स्यते जगति नवं महामेलनक्षेत्र-
मननुमितपूर्वम् । नयामेरिकायुवा महाद्य पुरातन-भारतजनस्य नवसांस्कृतिक-
मेलनं भविष्यति परमसुन्दरम् । मातुः परमकृपया तत्र प्रथमोपायोऽहं तस्याः
सन्तानः ।

अहो नु सौभाग्यं मम ।

जयो मातुर्मे जयः

जयो गुरुदेवस्य जयः

जयो देशमातुश्च जयः ॥

(देशजननीतकाशे प्रार्थनम्)

पुण्यश्रीके भारत-जननि ।

सुदूरे विदेशे दीनहीन-वंशे

दयस्य सुते शिवप्रसविनि ॥ २०५

कृपामयि वसुधामोहिनि

ज्ञान-भक्ति-प्रेम- सेवा-प्रीति-हेम-

करण्डधारिणि पुण्यमालिनि ॥ २०६

ज्ञानादि-पञ्चपुष्पाणि चारुणि मातृकार्चने ।

पाश्चात्य-गलशोभीनि हितानि विश्वपूजने ॥ २०७

१ समाप्तमेकादशदशम १

एकतो जाह्नवीवारि स्पर्शनं मातुरन्यतः ।

सुतेन लभ्यते भाग्यात् किं नु शीततरं भवेत् ? २०४

ततो मातुः सारदामणेः सकाशे विदेशयात्रायै अनुमतिं सप्रार्थ्यं पत्रमेकं लिखितं मया । अहो सुप्रसन्ना चेद् भवेन्माताऽचिरादायात्तस्या अनुशासनम् ।

भृत्यः । (प्रविश्य) देव एतदायातम्

स्वामि-महाराजः । (स्वगतम्) नूनं प्राप्स्याम्येव मातुरादेशम् ।

(प्रकाशः) अये ! किमायातम् ?

भृत्यः । पूज्यपाद स्वामिमहोदय ! आयातं पत्रमिदं भवतः ।

(पत्रं दत्त्वा प्रस्थितः)

स्वामि-महाराजः । (त्वरितं पठति)

“स्वस्ति । तात मरेन्द्र ! पत्रं तव मयासादितम् । भगवतः श्रीश्रीगुरुदेवस्य पवित्रं नाम स्मारं स्मारम् आमेरिकामिमुखमग्रेसरीभव । कल्याणं त्वां वरिष्यत्यनिवार्यम् ।

स्नेह-चन्दनसिक्तं देवदुर्लभं शिष्यपुत्रं ममाञ्जलिनिधे ! मातुराशीर्वादास्त्वां सर्वत्र कवचीभूय रक्षन्तु , देवस्तु च विजयमपरिमितमद्वलनीयम् ।

विदेशे विलायते सर्वदा सावधानेन त्वया भवितव्यम् । कल्याणोत्तरं मार्गं नित्यमनुसर । पितरं स्मर मातरञ्च । सर्वद्वन्द्वेनाशीर्वादांस्त्वां विज्ञापयामि । अलमतिविल्लरेण ।

शुभाशीर्वादिका—तव माता ।”

(करताल-पूर्वकम्)

जय मातः सारदामणे जय ।

जय गुरुदेव जय ॥

अहो नु मातुः कृपा । जनन्या आशीर्वादिनानायासेन सागरपरं गमिष्याम्यहम् , जेष्यामि च विश्वं समग्रम् । अतः परं नास्ति मनसि मे द्विधा काचन मीतिर्निराशा वा । साम्प्रतः सर्वकर्मक्षमोऽहम् ।

जयः श्रीमातुर्जयः ।

जयश्च गुरुदेवस्य मे ॥

प्रतिष्ठा ममावश्यं संपात्तयिष्यामि । दूदूगान्तरेषु प्रचारयिष्याम्यहं कल्याण-
धाम्नो गुरुदेवस्य धर्मं भारतमातुश्च शाश्वत साम्य-मैत्री-शान्ति प्रीतिनापीम् ।

अथ प्रमृति प्राच्य-पाश्चात्ययोः करसंमर्दनं भविष्यति । प्राच्यदर्शनं
मेलिष्यति पाश्चात्य-विज्ञानेन सह । उत्पत्त्यने जगति नवं महामेलनक्षेत्र-
मननुमितपूर्वम् । नयामेरिकायुवा महात्र पुरातन-भारतवर्षस्य नवसांस्कृतिक-
मेलनं भविष्यति परमसुन्दरम् । मातुः परमकृपया तत्र प्रथमोपायोऽहं तस्याः
सन्तानः ।

अहो नु मौमाग्यं मम ।

जयो मातुर्मे जयः

जयो गुरुदेवस्य जयः

जयो देशमातुश्च जयः ॥

(देशजननीसकाशे प्रार्थनम्)

पुण्यश्रीके भारत-जननि ।

सुदूरे विदेशे दीनहीन-वेशे

दयस्व सुते शिवप्रसविनि ॥ २०५

कृपामयि यत्सुखामोहिनि

ज्ञान-भक्ति-प्रेम-सेवा-प्रीति-हंम-

करण्डधारिणि पुण्यमालिनि ॥ २०६

ज्ञानादि-पञ्चगुण्याणि चारुणि मातृकार्चने ।

पाश्चात्य-गलशोमीनि हितानि विश्वनूजने ॥ २०७

॥ ममप्रमेकादशदृश्यम् ॥

द्वादश - दृश्यम्

[खेतडि-महाराजस्यानुरोधेन विवेकानन्द नामग्रहणपूर्वक

स्वामिमहाराजस्यामेरिका-गमनम् ।

स्थान—जयपुरनगरी ।

समय—१८६३ ख्रीष्टाब्द , सन्ध्या ।

खेतडि-महाराज , नर्तकी, महाराजस्य बन्धवश्च ।]

खेतडि-महाराज । बन्धवो राजपुत्रना निवासिनो राजान । परम
लौभाग्यमेतद्यद् भवन्तो मम पुनस्त्य जन्मोत्सवे तस्मै आशीर्दानायात्र समागता ।

माहात्म्यमुत्सवस्याहो प्रियै सह समागमात् ।

उत्सवो नाम पूजा स्याद् गुरुणा पादपूजनम् ॥ २०८

तद् बन्धव , नाय केवलमुत्सवो मत्कृते पूजादिवसश्च । यतो मम
गुरुदेव स्वयं सुदूर मद्र प्रदेशात् स्वीय सर्व-गुरुकर्माणि परित्यज्य स्थानेऽस्मिन्
समायात ।

प्रथमो राजा । महाराज । सत्यमेव भवता गुरुदेव परम-सदय
ऊर्जस्वी च । महामोहनश्च तस्य रूपम् ।

महाराज । अहो अनिर्वचनीयगुण-धाम मम गुरु ।

महानसौ विद्वत्तमो गुरुर्मे

धन्योऽस्मि शिष्यत्यसवाप्य तस्य ।

तदीय-पाण्डित्य-विनिर्जितस्तु

दासत्वमङ्गीकृतवान् पुराऽहम् ॥ २०९

प्रथमो राजा । तद्विषयक किञ्चित् श्रोतुमिच्छामि ।

महाराज । राजन् , श्रूयतां कृपया । एकदाऽहं तस्य पादयुगल
सेवमान परमकौतुहलेनाष्टच्छ्रम्—“देव ! सत्य किम् ? कृपया व्याख्याहि ।”

द्वितीयो राजा । “पादयुगल सेवमान ” इति किम् ?

महाराज । बन्धो ! तत्रैव गुरुदेवस्य महामाहात्म्यम् । मम गुरुदेवो
मम राजसम्मानविषये सर्वदा मचेतनो वर्तते ।

मा भूत् सम्मानहानिर्मम मनुजपतेरित्यभिप्रेत्य दैवः
पादस्पर्शं तदीयं बहुजनसविधे नानुजानाति मष्टम् ।
एकस्तस्मान्निशीथे परिजनरहितो यावदिच्छ पदाब्जं
तस्याह सेवमानः सचिनयमतुलं शश्वदाप्नोमि सौख्यम् ॥ २१०

प्रथमो राजा । अहो व्यवहारामिश्रता महात्मनो भवद्गुरुदेवस्य ।

द्वितीयो राजा । किन्तु सत्यविषये किमुक्तं गुरुदेवेन ?

महाराजः । तेन उक्तमासीत्—“महाराज ! पूर्णसत्यम् एकमेव-
द्वितीयम् । साधारण्ये यत् सत्यरूपेण परिगृह्यते तदापेक्षिकं सत्यम् । ज्ञानवृद्धि-
हेतौर्मानवः सत्यात् सत्यान्तरमनुयाति । भवतु नाम—यत्पुण्यं तदसत्यमिति
न यच्च परिगृहीतं तदुन्नततरमास्तां वा । तथापि परमसत्यस्योपलब्धिर्नैनं
प्रकारेणासम्भव एव । सति परम-सत्यज्ञाने आपेक्षिक-सत्यज्ञानं लोपं याति ।”

द्वितीयो राजा । अहमेतमुपदेशं श्रुत्वा अधुनैव तस्य पादयुगलं चिराय
आश्रयिष्यमिच्छामि ।

प्रथमो राजा । सत्यमेव महाराजो भाग्यवान् ।

महाराजः । अहो मन्ये न कोऽपि मादृशो भाग्यवान् ।

आसाद्यते कोटि-तपःफलैर्न
दैवेन तुल्यो गुग्गुलु लोके ।
यिश्वाचितो यस्य गुरुर्महात्मा
श्रीरामकृष्णः परमो हि हंसः ॥ २११
वरिष्ठ-शिष्यः किल तस्य मे गुरु-
रयं महात्मा प्रतिपन्न-पौरुषः ।
स्यदेशकृष्टिं विवरोतुमुत्तमुक्तः
प्रतीच्यदेशं प्रति गन्तुमिच्छति ॥ २१२

राजगण ! अशेष-गुणभूषितस्य मनः गुरोर्विदेशगमनं भाग्यवदितिहासस्य
भेदाध्यायरूपेण राजिष्यत इति न मे कश्चन रुन्देहः ।

प्रथमो राजा । विलासते कुत्र किमुद्दिश्य गमिष्यति गुरुदेवः ।

महाराजः । आमेरिका-महादेशे चिवागोनगरे प्राच्य-प्रतीच्य-धर्म-
सभायां हिन्दुप्रतिनिधिरूपेण गमिष्यति मम गुरुदेवः । पश्यन्तु भवन्तः, तदयं
सर्वा व्यवस्थापना कृतासीन् मद्रदेशवासिभिः । किन्तु,

महाराज । नाय विषयो मया चिन्तितपूर्वं आसीत् । (सदीर्घश्वासम्)
मवत्तु तद् वयमेव श्रोष्याम । मन्त्रे ! कुरु सङ्गीतम् । श्रीगुरुमहाराजस्य
आगमनमभीप्सितमासीत् किन्तु न तत् सम्भवपरमास्ते ।

नर्तकी । (स्वगतम्) अहो नितरां मन्दमाग्यास्मि , यत् सङ्गीत-
मेकमपि परम-महिममण्डितं वरणीयतम-सञ्जनं श्रीगुरुदेव श्रावयितुं न
समर्थास्मि । यदीत्य भवेद् भगवद्विचित्रं, कथं महात्मानो निर्दिशन्ति—विश्व-
जनेषु न भेदविचारं करणीय इति । (चक्षुर्निमील्य) भगवन् ! दूरे तिष्ठन्नपि
राजगुरुमै सङ्गीतं शृणोतु । मवत्तु, गायामि—

प्रभो न गणय दोषरार्शि मम
तारयावला मा समदर्शितया सर्वदोषहर ।

दोषे च गुणे भव सम ।

द्वय मम समदर्शि-नामधर ।

ब्रह्मात्मिकाभिमा समुद्धर ॥ २१५

राजतेऽयं खण्डं द्वयमूर्तो द्वयमन्दिरे

राजतेऽयं खण्डं च्छुरिका घातककरे

स्पर्शमणि-स्पर्शनेनोमे समे स्वर्णरूपधरे ॥ २१६

दोषे च गुण भव सम

न गणय दोषरार्शि मम ॥ २१७

यमुनाहृदयशोभि पुण्यमधुर-जल

दूषितस्यातवाहि यदिदं समल

गङ्गा-स्रोतसि जातं पवित्रं सकल

हर हर दोषान् मम सर्वदोषहर ॥ २१८

न भव देव मम दोषगणल-तत्परो

मय सत्यं त्वं समदर्शि-नामधर ॥ २१९

महाराज । (स्वगतम्) अहो अवमानितेय नर्तकी करुणं करोति
सङ्गीतम् । अहोक्त ! जागृति-गणनया यत् सत्यं, परमार्थं निर्णय-व्यापारे तद्
मवेद्वा मित्ररूपम् । सर्वथानं गुरुदेवा मम प्रमाणम् ।

सर्वे । महाराज ! सुष्ठु गीतं सङ्गीतं मवदामित्रितयाऽनया । सुकण्ठीय
स्ततना बहुगुणविभूषणा च ।

तस्याशिषा तनय एष यदस्ति जात
पादार्पण तदिह तस्य नितान्त-काम्यम् ।
मन्त्रप्रेषितादिति निशम्य जनाद् गुरुर्मे
मद्रादिहोपगतवान् कृपया परीत ॥ २१३

द्वितीयो राजा । तस्य आशीर्वादक्रमेण पुनो जात इति किम् ?

महाराज । अहो राजन्, यदा भागवत जीवनमासीन्मे प्रारब्ध, तदाऽपि
जागत-जीवन प्रति ममासक्तिरासीन्महती ।

प्रथमो राजा । अहो विचित्रा मनोवृत्ति । ततस्ततः ?

महाराज । राजन् । को वा अत्र विस्मयस्यावकाशः ? प्रवृत्तिमेवो
मानवानां स्वाभाविक । पश्यतु मवान्,

पूर्वं प्रसाद्य तपसा जगदम्बिका ता
प्राप्तौ समाधि-सुरथौ स्वमतौ वरौ द्वौ ।
ज्ञान तयो समवृणोत् प्रथमो विरक्तो
राज्य परो हृतमयाचत भोगकाम ॥ २१४

द्वितीयो राजा । तेन महाराज किं वक्तुमिच्छति ?

महाराज । एतद् ब्रवीमि, यद् अधिकारिभेदेन कामनाभेदश्चिरन्तन
इति । ततश्च यदा जागती समासक्तिर्मां सन्तानलाभाय प्रोद्वेजयामास,
तदाह श्रीश्रीगुरुदेव-स्वामिमहोदय पुनर्मन्तान लाभाय प्रार्थितवान् । गुरुदेवश्च
तथा भविष्यतीति कृपयाऽबोचत् । श्रीश्रीगुरोराशीर्वालेन सन्तानश्च मया लब्ध ।
किन्तु नाह जाने काश्चन परित्यज्य काचो मया प्रार्थितो नवेति । अथच
तस्यैव कृपया सर्वं संप्रदितम् । अनन्त विभूतिमयोऽसौ मे गुरुदेव मया
प्रार्थितो यदस्या नर्तकीश्रेष्ठया सङ्गीत तेन श्रोतव्यमिति । आशासेऽचिरादेव
देवो गुरुर्मे समायास्यतीति ।

(ततः प्रविशति राजान्त-पुरचारी कश्चन)

महाराज । (उत्थाय) अपि गुरुदेव समायातः ? सर्वे वयं गच्छाम-
स्तस्य प्रत्युद्गमनाय (सर्वे समुत्थिताः) ।

राजान्त-पुरचारी । महाराज । गुरुदेव कथयति—मद्वचनेन महाराज
नूहि, सन्यासिजनो न नर्तकी-सङ्गीतसभाजे समुपस्थितः स्यादिति ।

महाराज । नाय विषयो मया चिन्तितपूर्वं आसीत् । (सदीर्घश्वासम्)
भवत् तद् वयमेव श्रोष्याम । मद्रे ! कुरु सङ्गीतम् । श्रीगुरुमहाराजस्य
आगमनमभीप्सितमासीत् किन्तु न तत् सम्भवपरमास्ते ।

नर्तकी । (स्वगतम्) अहो नितरां मन्दमाग्यास्मि , यत् सङ्गीत-
मेकमपि परम-महिममण्डित वरणीयतम-सञ्जन श्रीगुरुदेव श्रावयितु न
समर्थास्मि । यदीत्य भवेद् भगवद्वचन, कथं महात्मानो निर्दिशन्ति—विश्व
जनेषु न मेदविचार करणीय इति । (चञ्चुर्निमील्य) भगवन् ! दूरे तिष्ठन्नपि
राजगुरुमे सङ्गीत शृणात् । भवत्, गायामि—

प्रभो न गणय दोषरार्शि मम
तारयावला मा समदर्शितया सर्वदोषहर ।

दोषे च गुणे भव सम ।

देव मम समदर्शि-नामधर ।

ब्रह्मात्मिकामिमा समुद्धर ॥ २१५

राजतेऽय खण्ड द्वयमूर्तौ देवमन्दिरे

राजतेऽय खण्डच्छुरिका घातककरे

स्पर्शमणि-स्पर्शनेनोभे ममे स्वर्णरूपधरे ॥ २१६

दोषे च गुणे भव सम

न गणय दोषरार्शि मम ॥ २१७

यमुनाहृदयशोभि पुण्यमधुर-जल

दूषितपातयाहि यदिद समल

गङ्गा-क्षीतसि जात पवित्र सकल

हर हर दोषान् मम सर्वदोषहर ॥ २१८

न भव देव मम दोषगणन-तत्परो

भव सत्य त्व समदर्शि-नामधर ॥ २१९

महाराज । (स्वगतम्) अहो अवमानितेय नर्तकी कृष्ण करोति
सङ्गीतम् । अहोवत ! जागतिक-गणनया यत् सत्य, परमार्थ निर्णय-व्यापारे तद्
भवेद्वा मित्ररूपम् । सर्वथात्र गुरुदेवो मम प्रमाणम् ।

सर्वे । महाराज । सुष्ठु गीत सङ्गीत भवदामन्त्रितयाऽनया । सुकण्ठीय
स्तनना बहुगुणविभूषणा च ।

नर्तकी । (कन्दन्ती) किन्तु वे नाम गुणा मम, यान् स्वयं ब्रह्मसदृश
सन्न्यासिगुरुर्महाराजस्य नाद्रियते ।

(ततः प्रविशति स्वामिमहाराज । सर्वे स्वासनेभ्यः छत्वितास्त नमस्कुर्वन्ति ।)

स्वामिमहाराज । अहो चित्तद्राविणी हे ब्रह्ममयि । तव गीति । अनया
सस्पृष्ट मम हृदयम् । यद्योक्तं सङ्गीतेऽस्मिन्, तथा भमापि मति । ब्रह्मा-
त्मकं जगत् सर्वम् । ब्रह्मदेः स्थावर जङ्गमात्मकं सर्वम्, ब्रह्मेयं नर्तकी, ब्रह्माय
महाराज । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । प्रसारिता मम दिव्यदृष्टिस्तव सङ्गीत-महिम्ना ।
तस्य धन्यासि त्वम् ।

प्रथमो राजा । भवत आगमनेन धन्या वयं सञ्जाता ।

स्वामि-महाराज । परम-कल्याणं भवतामाशासे ।

नर्तकी । (दूरात्) देवदेव । सकृपः प्रणामाञ्जलिं मम गृहाण ।
महिमाऽयं सङ्गीतस्य । तव प्रसादात् लब्धा मयाद्यः शाश्वतदृष्टिः । सङ्गीतस्य
मर्मं ब्रह्म, तदेव मम चिरोपास्यं भवतु ।

समुपस्थिताः सर्वे । गुरुदेव । महती तवेयं शिक्षाऽस्माकं सर्वेषां हृदयानि
मुत्तरां स्पृशति ।

महाराज । भगवन् गुरुदेव । समीपागता भवतः पाश्चात्त्यदेश-गमन-
समयः । भारत-जननी अस्माकं चिरमासीञ् जगत् शिक्षादानकर्त्रा । भवता
पुत्रवती सा पुनरपि स्त्रीयपवती प्राप्स्यति । पुनश्चिन्तयाम — यस्यां राजते
भवाद्दरा पुनः कथं साद्यन्निद्रान्विता स्यात् ?

प्रथमो राजा । सर्वे वयं प्रार्थयामहे गुरुदेवं सकाशे, स्वमहिम्ना विश्वमिदं
प्रोद्भासयतु गुरुदेव । शिष्या वयं धर्मदेश-भारत-निवासिनो धन्यधन्या
भविष्याम इति ।

स्वामि-महाराज । तत्र महिमा गुरुदेवस्य मम श्रीश्रीरामकृष्ण-परमहंस-
देवस्य । तस्य महिमानं वयं प्रोद्घोषयाम ।

(श्रीश्रीरामकृष्ण-स्तुति)

कोटि कोटि विश्ववासि-तपःपुण्यफलम् ।

सर्वयुग-तपत्रय-प्रेमधनं समन्वयं

गरुडो जगदङ्क-सवलम् ॥ २२०

धरणी सकल-धर्म-मर्मज्ञान-कृतकर्म

प्रभाव-बोधित-सकल-मण्डलम् ।

जननीसाधन धारा-प्रसाद परपरा-

प्राविताखिल जलस्थलम् । २२१

कोटिशो वन्दे श्रीगुरुचास्त्रदकमल

कोटिकोटिविश्ववासि तप पुण्यफलम् ॥ २२२

नर्तकी । (स्वगतम्) अहा महापुण्यफल मम—

दिनेश-कोटिप्रभयेव भासुर

तपश्चयोपार्जित दिव्य वैभवम् ।

इम समालोक्य सुसौम्य-दर्शन

मनो ममोत्पुल्लतम प्रजायत ॥ २२३

अपिच —

तप पुञ्ज समुद्भूत दिव्यालोक विमण्डितम् ।

पुण्यकायमिम दृष्ट्वा ब्रह्मे वोपैति म मन ॥ २२४

(स्वामि-महाराजमुद्दिश्य) देव । श्रुत किल मया—पुराकाले

श्रेष्ठतपस्विदर्शन प्रभावेण धन्या जाता काश्चन ललना यया नामाचायहरिदात

प्रसादनेन लक्ष्मीरा, या पश्चात् परमवैष्णवी सञ्जाता । एवमन्या अपि ।

“यमेवैव वृणुते तेन लभ्य” इति च श्रुतम् । तत् स्वयं भगवान् नरविग्रहधर

पवित्रपावन-नाममहिमवित्ताराय आमुद्धर्तुकामा मत्प्रीतिप्राप्तये इति सम्भा

वयामि । भगवन्त गुरुदेव कोटिशो वन्दे ।

स्वामि-महाराज ।

भूयोऽपि वच्मि यदहं महतो गुरोर्मे

ह्यार्यैव तन्मम तत पृथगस्तिता का ?

पुण्यप्रकर्षमथ वाञ्छितमिद्धिमिच्छन्

ईष्टार्थं परगुरु स्मर रामकृष्णम् । २२५

सर्वे । भगवत श्रीरामकृष्णस्य जय ।

स्वामि-महाराज । महाराज । सब सुष्टु मण्डितम् । मनो मे

कथयति, इत पर मया विलासतगमने विलम्बो न करणीय । तदचिरादेव

विदेश गमानुमति भवता सर्वेषां समीपे प्रापये ।

महाराज. । गुरुदेव !

देवोऽभवन्मम यदा नयनाध्वनीनो
मग्नस्ततः प्रभृति दिव्यरत्नार्णवेऽहम् ।
मन्ये जगन्मधुमयं महिमोज्ज्वल तद्
याचे भवानिह करोतु चिराय वासम् ॥ २२६

जगत् प्रतीयते परमानन्दमय महिममय मधुरिममय मधुमय मधुनोऽपि
मध्विति । तत् प्रार्थये भवतामस्माकमन्तिकावस्थितिम् ।

स्वामि-महाराज. । किन्तु गुरुदेवसकाशे प्रतिश्रुत्वानस्मि निखिले
विश्वे तस्य धर्मदर्शनमतमवश्यमेव प्रचारित स्यादिति ।

महाराज. । देव ! पुनरपि कृपया शृणु । स्वार्थपरवशोऽस्मीति भवा-
न्धिन्यपिप्यति तथापि किं करोम्यहम् ? यदा प्रभृति भवत्कृपाभाजन
जातोऽस्मि, तत एव सौकरस्पर्शेन कमल-दलानीव, सहस्रदलानि मम जीवन
कमलस्य विकसितानि । गोमुखीमुखादारभ्य यथा भगीरथखातावच्छिन्ना
भागीरथीधारा भारतवर्षस्योत्तर दक्षिणे दिशौ सयोज्य निरन्तर प्रवाहेण प्रवहति,
तद्वत् भवदुपदेश वाणीखातावच्छिन्नास्मद्जीवनधाराऽपि यशपरपराद्योपान्तधारा
मधिकृत्य, उर्वरीकृत्य च पुण्य-परिवार जीवनभूमिं सहस्रधा नितरां खरवेगेन
प्रवहति । भारतमहासागरस्योर्मिमाला देशस्य सुखदुःखानि सगृह्य दूरे बहुदूरे
दूरतम-सुदूरे प्रसरति—तथापि निरन्तर-देशमातृका पदचुम्बन सार्यक्येन स्वक-
जीवन सरसतीव ध्रुवम् । तद्वदस्माकं भवद्भक्तानां जीवनोर्मिमाला सम्रतरन्द्
नाम दिग्दिगन्त, किन्तु भवच्छ्रीचरणान्तिकतम स्पर्शं विना कथं वयं जीवित
धारयिष्यामः ?

[महाराजो रोदिति, राजगणोऽश्रुमात्रप्रपूरितनयन किञ्चिद् वक्तुकाम
इव तिष्ठति, नर्तकी सचै रोहयते]

स्वामि-महाराज । राजगण ! परम स्नेहास्यद महाराज ! मातरश्च ।
शृण्वन्तु सर्वे ।

भूपा गुरो शतसहस्रगुणैर्गरिष्ठा
सा सारदामणि-महाजननीति मन्ये ।

जाने न कोमलतरं मधुरं ममत्व-
पूर्णं तदीयद्वयात् किमपीति वित्त ॥ २२७

सैवंविधा मम जननी “पूज्यतम-गुरुदेवत्वादेशो मयाऽनश्यमेव पालनीयः,
यावत्तत्कृत्यं मया न परिपालयिष्यते तावन्नाहं स्वस्थानं प्रत्यागतिष्य” इति
मयोक्ते करुण-करुणमवलोकयन्ती मम शिरसि हस्तं निधाय मधुम् वाशिषो
दत्तवती, न सा मदाशासिद्विषये कञ्चनान्तरायं कृतवती । विद्वन्, सन्देहपरं
मनो मे सदा तस्याः कोमलतम-घन्यपादारविन्दं स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वेव प्रसरतीति
हेतोः विदेश-गमनानुमतिं संप्राप्यं प्रेषिते च मया पणे वा पुनरपि मह्यं विदेश-
गमनानुमतिं दत्तवती । ततः सोत्साहोऽहं गन्त्रामि बहुसमुद्राणां परपारे
आमेरिका-महादेशे । युष्माभिरपि तथानुमतिर्देया ।

नरेश तव मानस मधुर-कोमलं वेदग्रहं
तथापि तव सन्निधौ मम मनोरथ वेदये ।
उपस्थितविधेर्विदन्ननतिलङ्घ्यता सर्वया
विधूय विरहव्यथा भजतु सौमनस्य भवान् ॥ २२८

जननी जगदीश्वरी विश्वपालयिनी तवैषा मङ्गलमवश्यमेव विगत्सति ।

महाराजः । (अश्रु प्रमाज्ज्यं) देव ! यदि जगदम्बिका स्वयं दत्तवत्यनु-
मतिं, कथं वयं बाधा भवानः ? केवलम् एतदेवास्माकं सर्वेषां संप्रार्थनम्—

समाशास्त्या देवैरपि भवतु ते सिद्धिरनुत्ता
निराशं माहात्म्यं प्रसरतु मने मारुतभुजः ।
विरोधो भ्रातृणा प्रशमनमुपेयात् प्रतिदिशम्
अविच्छिन्ना शान्तिः पद्मपनिधेयादिह दृढम् ॥ २२९

गुरुदेव ! होदिहस्व मम उपाश्रित्यो विद्वन्ने भूददम् प्रार्थनम् ।

त्वामि-महागजः । यथेच्छं ब्रूहि महाराज ! न तुभ्य किञ्चिदपि नना
देयमास्ते ।

महाराजः । तदहं जाने, ततो ब्रवीमि—

यानङ्गोद्धृतवान् पुरा “विविदिपानन्दा”दि-नानावयवान्
आर्यस्तानधुना जहातु सकलान् नामोप्सितास्ते हि मे ।

अद्यारभ्य विराजतामिह “विवेकानन्द” नाम्ना भवान्

इत्येषा भवद्विप्लवज-युगे मूर्ध्ना मम प्रार्थना ॥ २३०

स्वामि-महाराजः । एतदेव ? अहो अत्यल्पमेतदभोप्सितम् ! निश्चितं
तद्गच्छति ।

महाराजः । ततो विवेकानन्दरूपेण देव ! भवान् भारतजनन्याः शाश्वत-
धर्माधर्म-विवेक प्रचारयतु ।

यत् सत्यमेतन्निखिले धरातले

धर्मारुणः प्रागुदियाय भारते ।

युष्मन्महिम्ना पुनरद्य भारतात्

तदुभानवः संप्रसरन्तु सर्वतः ॥ २३१

विजयी चिराय भवतु परमगुरुः श्रीपरमहंसदेवः, जगद्विजयिन्यास्ता जगद्धात्री
महामाता श्रीश्रीलारदामणिश्च ।

स्वामि-महाराजः । महाराज ! अतः परं कमपि उपकार महा-
राजस्य भवता सर्वेषां चोपस्थितानां कर्तुं पारयामि ?

राजगणः । भवतामाशीर्वाद एव श्रेष्ठ-संबलं स्वामि-महाराज !

स्वामि-महाराजः । प्रार्थये तथापीदमस्तु—

अगौरव दूरमुपैतु भारताद्

उदेतु मातुर्बदने स्मितद्युतिः ।

कराश्च मातुर्वितरन्तु मङ्गल

विभातु वेदध्वनिपूरित जगत् ॥ २३२

॥ समाप्तं द्वादश-दृश्यम् ।

—०—

॥ समाप्तध्यायं ग्रन्थः ॥ ॥